[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

॥ ई ॐ श्रीः ॥ १

"ऋभुदेवतातत्त्वं वैदिकम्"

॥ पूर्वपीठिका ॥

"श्रीक्षेत्रं गोकर्णं दक्षिणे भारते प्रसिद्धम्॥"

(१) "श्रीगोकर्णं दक्षिणे भारतेऽस्मिन्
श्रीसह्याद्रेः पश्चिमाब्धेः सुतीरे॥
वेदैः पूर्णैः श्रोत्रियैर्ब्रह्मवृन्दैः
विद्योदीर्णैर्वैदिकैर्यज्ञधर्मैः॥ १॥

॥ गोकर्णे श्रीरुद्रस्य प्रतिष्ठितं आत्मलिङ्गम्॥

(२) "रक्षिताद्रीशस्यात्मनश्चेतनस्य
श्रीरुद्रस्य प्राणलिङ्गं परस्य॥
सर्वज्ञानप्रसादं मङ्गलाङ्गं
सर्वाभीष्टप्रापकं प्रेमगाङ्गम्॥ २॥

(३) ॥ पौलस्त्येन श्रीदशास्येन पूर्वं
रुद्रात् आप्तं स्वागमनेन तुष्टात्॥
भक्त्याऽऽनीतं श्रीगजास्येन भूमौ
गोकर्णेऽस्मिन् स्थापितं वेदभूमौ॥ ३॥

॥ दक्षिणे भारते सुप्रसिद्धं गोकर्णक्षेत्रम् ॥

२

(४) " क्षेत्रं हीदं भारतेऽस्मिन् पवित्रं
तीर्थस्थानं दर्शनीयं ~~सुचित्रम्~~ पवित्रम् ॥
विद्याधीशो देवता सार्वभौमः
वेदाभ्यासं राजते ज्ञानभूम्नि ॥ ४ ॥

२

॥ गोकर्णे श्रीपादश्रीवल्लभस्वामिनामागमनम् ॥

२

(५) " श्रीपादश्रीवल्लभः श्रीयतीन्द्रः
श्रीमद्दत्तात्रेय सत्त्वः सुधीन्द्रः ।
श्रीगोकर्णं पूर्वमेव ~~सम्प्राप्य जगाम~~ जगाम
श्रेष्ठं चक्रे सत्तपोऽध्ययनं स्वामी ॥ ५ ॥

२

६ " भूत्वा सिद्धः सत्तपो योगभूमा
कृष्णातीरे द्वीपमध्ये जगाम ।
श्रेष्ठक्षेत्र ~~श्रीपादसिद्ध~~ तत्कुरुद्वीपमिदं
श्रीपादश्रीवल्लभस्वामिस्थानम् ॥ ६ ॥

२

आगमनम्

३

॥श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनां गोकर्णप्राप्तिः॥

(७) ॥ तद्वद्भूयो वेदविद् ब्रह्मनिष्ठो
योगीन्द्रोऽसौ साम्प्रतं वासुदेवः।
श्रीगोकर्णं प्राप दर्यो यतीन्द्रः
द्रष्टुं रुद्रस्यात्मलिङ्गं मुनीन्द्रः॥७॥

॥श्रीस्वामिनां मुखेन दत्तात्रेयस्य द्वादशार्णमन्त्रोपदेशलाभः॥

(८) ॥दत्तात्रेय द्वादशार्णं सुमन्त्रं
दक्षया मह्यं दीक्षया संस्कृताय।
दत्वाऽबोधद् वैदिकानां सभायां
~~दत्तात्रेयस्याहु मार्गं सुलभम्॥ ८॥~~
दत्तात्रेयस्यार्पितत्वं ~~स~~ सदसामम्॥ ८॥

(९) ॥सर्वैर्विप्रैः ~~सर्व~~ सर्वथाऽभूतपूर्वं
सत्रैः पूर्णसंस्तुतं वेदपूर्णम्।
सर्वाभीष्टं ~~दिव्य~~ सर्वभावानुशिष्टं
वेदार्थानां संविदा संविशिष्टम्॥

॥ वैदिक ऋभुदेवतात्त्वोपदेशः ॥

१० ॥ तद्वद् भूयो देवतानामृभूणां
तत्त्वं दिव्यं वैदिकं सार्वमाद्यम् ॥
ऋङ्मन्त्रैश्च ब्राह्मणस्यापि वाक्यैः
दिव्यां सारस्यां स्वीकरोतु तामनाद्यम् ॥ १० ॥

११ ॥ लोके भूयः स्याद् ऋभूणां विशिष्टं
मर्त्यानां तद्देवतात्वानुशिष्टम् ॥
नाके भाव्यं स्वेन्द्रसख्यानुदृष्टं
मर्त्यैः काम्यं सोमपानानुमृष्टम् ॥ ११ ॥

१२ ॥ पूर्णानन्दप्राप्तये ~~स्वतीन्द्रः~~ सोमपानं
पूर्णात्मत्वप्रेमभावानुगानम् ॥
प्रज्ञानाप्तं स्वानुभावाभिमानं
प्राप्तात्मानन्दः स ह्यमर्त्यप्रयानम् ॥ १२ ॥

१३ ॥ नैतत् पूर्वं संश्रुतं तत्त्व ~~मास्ति~~ माद्यं
नेतः पश्चात् श्रोतुमेवं हि शक्यम् ॥
वेदाभिज्ञाद् वासुदेवाद्यतीन्द्रात्
संविज्ञातं सर्वमेतत् पूर्वम् ॥

॥ दान्त योग सङ्घटन समयः ॥

१४ १ "अग्नि सत्त्वे शालिवाहस्य शाके
~~भूनेत्राशेन्दु मिते सत्कलाब्दे~~ ॥
२ सिद्धे सूर्यस्यायनेऽप्युत्तरास्मिन्
(१८३१) ~~सौम्ये द्विहे सौम्य संवत्सरेऽस्मिन्~~ ॥ १४ ॥
२ ~~श्री भू शा मा २ स चन्द्र जन्मि तेऽस्मिन् अ- वर्षे तास्मिन्~~

१५ " पुष्ये शुक्ले पौर्णमास्यां परस्यां । ~~अत्र~~ नेत्र साधारणेऽब्दः
वृत्तं सोमवासरे तत्समस्तम् ।
~~सोमेवा~~ ~~संवृत्तं~~ तत् सत्प्रमेतत् समस्तम् ॥
सौभाग्यार्थं सर्वविज्ञानसिद्ध्यै
सर्वं भूयात् सर्वसन्मङ्गलाद्यैः ॥ १५ ॥

१६ " गुर्वादिष्टं तत् तदानीं श्रुतं मे
गुर्वादिष्टं तद्भवत्यं मतं मे ॥
भावोदीर्णं तत्त्विदानीं वचो मे
छन्दो बद्धं मन्त्रवर्णोर्मितं मे ॥ १६ ॥

१७ " वेदोद्गीतार्थाद् भुवां मङ्गलं
देवत्वं तत् पूर्णसत्तामृतत्वम् ॥
वेद्यं सिद्धं देवतेन्द्रात् भवित्वं ~~सत्त्वं~~
दिव्यं सत्यं भूयाद् देवराज्याभिमत्यम् ॥ १७ ॥

॥ अन्तिमः उपसंहारश्लोकः ॥

॥ अग्निवं हि दैवतं च वैदिकं सुखप्रियं
स्याद्भूदितं सदा हुताशिनिष्टमागमयम् ॥
देवतेन्द्र सख्य सत्त्व सोमपान सुप्रियं
देवस्तवाक्स्तुतं सनं स्वसंविदा प्रियम् ॥

॥

॥ ई ॐ श्रीः ॥

ॐ भद्रं नो अपि वातय मनः ॥

॥ वैदिकं ऋभुदेवतातत्त्वम् ॥

॥ आद्यो मङ्गलो मन्त्रः ॥

॥ ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेमं यज्ञं रत्नधेयोप यात ।
इदा हि वो धिषणा देव्यह्नामधात् पीतिं सं मदा अग्मता वः ॥

(ऋक्. सं. मं. ४।३४।१)

(वामदेवः ऋषिः । ऋभवो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

॥ अथ प्रथमा कला ॥

(१) ॥ वेदे ऋभूणां परदेवतानां
तत्त्वं त्रयाणां प्रति संहितानाम् ।
दिव्यामृतानां तपसोदितानां
सेन्द्रेण देवैः सह सोमपानाम् ॥ १ ॥

(२) ॥ सत्त्वं विशिष्टं विदितं विचित्रं
विलक्षणं सत् प्रथितं चरित्रम् ॥
सत्यं सुशिष्टं परमं पवित्रं
नृणां हि देवत्वपरं स्वतन्त्रम् ॥ २ ॥

(૩) " અભૂતપૂર્વં સ્વનુભાવપૂર્ણં
દેવત્વમન્ત્રાસ્ત્વપ્રસાદમભ્યુદીર્ણમ્ ॥
વેદેન સન્માન્યવણો વિકીર્ણં
પ્રત્નં હિ તન્નૂત્નમિવાવતીર્ણમ્ ॥ ૩ ॥

(૪) " તેઽન્યે પરે ત્વાહુતિસત્કભાગાઃ
દેવાઃ સુસિદ્ધા દિવિ દેવભાગાઃ ॥
તે વિશ્વસૃષ્ટેશ્ચ પુરેવ ચાગ્રભાજઃ
તેજોરસૈકાત્મશરીરભાજઃ ॥ ૪ ॥

(૫) " અન્યે તુ તે સ્તોમગુણૈકભાગાઃ
સ્તુત્યાદિમાત્રેણ સુ~~ ~~ તૃપ્તિભાજઃ ॥
યજ્ઞાદિસત્ત્વેન સુરૈકભોગાઃ
ધર્માદિતત્ત્વેન સુકૃત્સભાગાઃ ॥ ૫ ॥

(૬) " મન્વાદયો યે ચ વસિષ્ઠમુખ્યાઃ
બ્રાહ્મણાસ્તે ભુવિ દેવસત્ત્વાઃ ॥
માન્યો મહાન્ મન્ત્રદૃશાં વરિષ્ઠો
બ્રહ્માત્ર મૈત્રાવરુણિર્વસિષ્ઠઃ ॥ ૬ ॥

(७) "मनुः स्वायम्भूः प्रथमः पितानः
भूमौ तभूव प्रतिमानमान्यम् ॥
वैवस्वताद्या मनवः परे ते
सूर्यान्वयाख्याः सकलास्तदन्ये ॥ ७ ॥

(८) "भूमौ परे ते च चतुर्दशाख्याः
मन्वन्तराणामपि हेतुभूताः ॥
ऋषित्वदेवत्वगुणैः समृद्धाः
ते धर्मशास्त्रार इह प्रसिद्धाः ॥ ८ ॥

(९) "अयोनिजास्ते भुवि भूसुरास्ते
सम्पूजियो मानवमूर्तयस्ते ॥
प्रवर्तका गोत्रजने जनानां
स्त्रीपुंस्वसत्त्वास्य निजप्रजानाम् ॥

"प्रथमः अङ्गिराः ऋषिः अग्निः ॥

"त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।
तव व्रते कवयो विद्मनापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥

(ऋक् सं. मं. २।१।१)

(गृत्समदः ऋषिः अग्नि देवता जगती छन्दः)

(१०) "अग्ने त्वमेव प्रथमोऽङ्गिरा:
द्रष्टा तथा दर्शयिता ऋषिः परः।
त्रिदेवतानामभवः शिवः सखा
विष्णोः सखा चेन्द्रसखा महत्सखा ॥१०॥
(तवव्रते ववेयो०)

(११) "तव व्रते ते कवयः सुसन्दृशः
संविक्रियासत्त्वत्रिदेकदर्शिनः।
देवाः परेते दिवि मारुतादयः
समे त्वमुत्र हृदि दिव्यदृष्टयः ॥११॥

"दिव्य यज्ञयोगेन अङ्गिरसां इन्द्रसखित्वात्
॥ अमृतत्व प्राप्तिः॥
"ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानश।
तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः॥
(ऋक् सं मं. १०। ।१)

(१२) यज्ञेन ये दक्षिणया समक्ताः
सान्निध्ययाऽऽत्मार्पणसत्त्वयाऽऽप्ताः"
इन्द्रं तमस्मत्पुरुषस्य सख्यं
सर्वं परं प्रापुरिहामृतत्वम् ॥१२॥

" तेभ्योभद्रम् "

(१३) " तेभ्योऽस्तु भद्रं परमाङ्गिरोभ्यः
नमः सुभद्रं मनसा ऋषिभ्यः।
भूयोऽनुगृह्णन्तु च मानवं तं
सुमेधसस्तेऽद्य महत्त्वमाशुभम् ॥१३॥

(१४) " इन्द्रादिकं सारस्य मनन्तासत्त्वं
स्वाजात्ययोगेन समानसत्त्वम्।
तादात्म्ययोगेन स्वैकतत्त्वं
तदात्मस्य हृद्यनुभावतत्त्वम् ॥ १४॥

(१५) " लोकेऽत्र नाकेऽपि च मानवानां
देव त्वमेवाभ्युदितं महत्त्वम्।
जीवात्मनां संविदुदीर्णतत्त्वं
ब्रह्मात्मभावाभ्युदितामृतत्वम् ॥१५॥

॥ अथ ऋभूणामाविर्भावः॥

(१६) ॥ अग्नेरभिमतेऽङ्गिरसः प्रसूतः
पुत्रः सुधन्वाऽऽङ्गिरसो महर्षिः।
सुधन्वनस्तस्य सुतास्त्रयस्ते
ऋभुश्च विभ्वाऽपि च वाज इद्धः ॥१६॥)

(१७) " त्रयोऽपि ते वै ऋभवः प्रसिद्धाः
त्वष्टुः समृद्धा ऋभवः सुसिद्धाः ।
भूमौ वसन्तः प्रथिता मनुष्याः
भूमावसन्ताऽमृतत्वमापुः ॥ १७ ॥

(१८) ॥ मर्त्यास्तु भूमौ ऋभवः प्रजाताः
मार्यास्त्वरस्ते ऋषयोऽभिजाताः ।
समर्थितास्ते तु सुधन्वपुत्रा
समागतास्तेऽङ्गिरसः सुपौत्राः ॥ १८ ॥

॥ तत्रैते ऋङ्मन्त्र वर्णाः

(१) "सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृ- (सत्या)
(ऋक् मं०

(२) विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ।
(ऋक्.. मं०

(३) "ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं
भागमैतन ॥ (ऋक् मं०

(१९) "गायत्रिमन्त्रेण च वेदशासनात्
पित्रोपनीतः सावित्र्युपासनात् ॥
यैर्येन धर्मेण च योगशासनात्
ब्रह्मत्वमापुर्वै द्विजास्सनात् ॥१९॥

(२०) "देवत्वसत्वादमृतत्वकामाः
देवत्वतोऽन्यैस्तु फलैरकामाः ॥
सेन्द्राः कसत्वात्तदनन्यकामाः
~~[illegible]~~ सद्यो त्वमृतस्य तपः प्रकामाः ॥२०॥

(२१) "सौधन्वनाः सूर्यसुताः सुजाताः
सौरप्यः समानाऽमावोऽर्चिभाद्याः ॥
दृष्योगतस्ते तपस्य प्रतप्ताः
संवत्सरे सन्मतिभिः सुपूताः ॥२१॥

"देवपङ्क्तौ सोमपीथार्थं ऋभूणां तपश्चरणम्"

(२२) "सौधन्वनास्ते ऋभवस्तपः समे
सोमस्य पानाय हि देवतैः सम ॥
उद्दिश्य देवं प्रथमं प्रजापतिं
तपश्चचेरुः करणे बृहस्पतिः ॥२२॥

(२३) ॥ सत्कर्मणा सन्मनसा सुवाचा
प्राणेनयोगेन तपश्चरन्तः।
सत्वेन सन्त स्तापसा ऋतज्ञाः
स्वसोमपानाय हृदाऽनुतप्ताः॥ २३॥

२४ मन्त्रेण पूतास्तपसाऽऽन्तरेण
गत्वा निजं मानवदेहमेनम्॥
दिवं ययुस्तत्र च सोमपाने
तदेव पङ्क्तौ विविशुस्त्रयस्ते॥ २४॥

~~२५~~ तत्रेयमाख्यायिका ब्राह्मणोऽनुश्राविता।
॥ आम्नविंशंसति "ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथ
मभ्यजयन्। तेभ्यः प्रातःसवने वाचिकल्पयिषन्।
तानग्निर्वसुभिः प्रातःसवनादनुदत। तेभ्यो माध्य-
न्दिने सवने (सवने) वाचिक्लृपयिषन्। तानिन्द्रो रुद्रैः
माध्यन्दिनात्सवनादनुदत। तेभ्यस्तृतीयसवने
वाचिकल्पयिषन्। तान्विश्वेदेवाः अनोनुद्यन्त।
नेह पास्यन्ति नेहेति। ऐ० ब्रा० अ० १३।६)

(२३) ॥ सत्कर्मणा सन्मनसा सुवाचा
प्राणेन योगेन तपश्चरन्तः ॥
सत्त्वेन सन्तस्तपसा द्युतप्ताः
सत्सोमपानाय हृदाऽनुतप्ताः ॥ २३ ॥

२४ मन्त्रेण पूतास्तपसाऽऽन्तरेण
गत्वा निजं मानवदेहमेनम् ॥
दिवं ययुस्तत्र च सोमपाने
तथैव पङ्क्तौ विविशुस्त्रयस्ते ॥ २४ ॥

~~२५~~ तत्रेयमाख्यायिका ब्राह्मणेऽनुश्राविता ॥
॥ आर्भवं शंसति ॥ "ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथ
मभ्यजयन्। तेभ्यः प्रातःसवने वाचिकल्पयिषन्।
तानग्निर्वसुभिः प्रातःसवनादनुदत। तेभ्यो माध्य-
न्दिने सवने(स्वने) वाचिक्लृपयिषन्। तानिन्द्रो रुद्रैः
माध्यन्दिनात् सवनादनुदत। तेभ्यस्तृतीयसवने
वाचिकल्पयिषन्। तान्विश्वेदेवाः अनोनुद्यन्त।
नेह पास्यन्ति नेहेति। ऐ. ब्रा. अ. १३।६)

(૨૫) " પ્રજાપતિસ્તત્ પ્રયસા પ્રસન્નો:
સન સોમપાનામપતાન ગૃહીતુમ ॥
પ્રાતસ્તદાસે સવને તમગ્નિં
પ્રોવાચતાન પાયયિતું ચ સોમમ ॥૨૫॥

(૨૬) " સોઽગ્નિસ્તદા સૈવ મુનિ: સહૈવ
નિરાચકાર સ્વમિમિં ત નિવૃત્તમ ॥
માધ્યન્દિનેઽપીન્દ્રમુખા: સકૃદ્રા
સાકંત સમૂચુ: સહસા દુરિષ્ટમ ॥ ૨૬ ॥

(૨૭) " ~~...~~ તતસ્તૃતીયે સવનેઽપિ વિશ્વે
દેવાસ્તદૂચુ: સહ નૈતિરિષ્ટમ.
નિરાકૃતો ~~...~~ સ્તત્ર મનુષ્યગન્ધાત.
બહિષ્કૃતાસ્તે ~~...~~ ભવ: સમસ્તા: ॥ ૨૭ ॥

(૨૮) " પાત્રેઽન્તરીયાદ્ વસ્ત્રાગ્રગન્ધાત્
દુગ્ધં યથા દુષ્યતિ ધૂમગન્ધાત્ ચ
પુષ્પાત્મકાસ્તે દિવિ સૌમ્યગન્ધાત્
કુપ્યન્તિ દેવાશ્ચ મનુષ્યગન્ધાત્ ॥ ૨૮ ॥

(२९) ॥ तस्मात् प्रकृष्टान्नतसोऽनुतापात्
भूयः प्रतापतः परिदेवनाद्याः ॥
लोकेऽवतीर्णा भुवि के माधवनाद्याः
प्रायोऽपवेशात् तपसेऽनुरक्ताः ॥ २९ ॥

(३०) ॥ सयोग वेदोपनिषद्विदाऽऽद्याः
सनकादयास्ते ऋषयः समस्ताः ॥
सयोऽनुभूय तपसा सुयुक्ताः
सदाभूत लाभिकृते ऽस्थिताद्याः ॥ ३० ॥

(मनुष्यगन्धस्य निवारणार्थं ऋषीणां पुनस्तत् स्मरणाय

(३१) ॥ मन्त्रेणाभूय तपसा परेण
स्वं दग्धपूर्वं प्रतिलभ्य देहम् ॥
भूगन्ध तन्मात्र गुणेन साकं
दग्धुं स्थिता स्वीय मनुष्य गन्धम् ॥ ३१ ॥

(३२) ॥ सयोगबोधाद्भ्रियसि प्रयुक्तं
सम स्वापरस्तब्धु सिद्धे प्रवृत्ताः ॥
सम्पन्न सत्त्वाद् विषयाद् विमुक्ताः ॥
~~स्वभावस्मात्सु~~ पुनश्च लब्धत्वमप
स्वं सम्प्रपेदुः ॥ इति प्रथमकाण्डः ॥

१६७

॥ अथ द्वितीयो कल्पः ॥

॥ मनुष्यगन्धनिवारणार्थं मन्त्रद्वयम् ॥

" आर्षवंशब्राह्म० — ऋषयो वै देवेषु तपस्या०

" तेभ्यो वै देवाः अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात्

ता एते धाय्ये अन्तरदधत, "येभ्यो माता, एवा पित्रे इति ॥

~~॥ येभ्यो माता मधु~~

(३२) " बीभत्सया तेषु मनुष्यगन्धात्

देवा निराचक्रुरिमूनृषीँस्तान् ॥

तेऽप्यन्तरेवादधत प्रकृष्टं

५ तय धाय्याभिधं मन्त्रयुगं स्वभिष्टम् ॥ १ ॥

तथाध्याये २ ऋ. इ. मन्त्रावणीः ॥

" येभ्यो माता मधुमत् पिन्वते पयः

पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः ॥

उक्थशुष्मान् वृषभरान् स्वप्नसस्ताँ

आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये ॥

(ऋक् ...

२

(३४) ॥ येभ्योऽत्र देवेभ्य इहामृतेभ्यो
मातामहीभ्यो रदितिस्सतेभ्यः ॥
सन्मानसं दुग्ध मिहामृतं स्वं
सुनोति नित्यं मधुमत् सु सत्रमाशीः ॥

" उक्थशुष्मान् " ० -

(३५) ॥ ताँ श्लोकशुष्माँ स्तुति वाग्वल्गिकान्
आदित्य सुरसान सुसन्त ~~काँस्तानेभ्य~~ युक्तान्
तादित्यतेजोरस वर्णपोषान्
प्रहर्षय स्वास्तिकृते वरिष्ठान् ॥ ३५

॥ द्वितीयो मन्त्रः ॥

॥ एवापित्रे विश्वदेवाय वृष्णे
यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ॥
बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

(ऋक्. सं.

(३६) "एवं समेषां जगतां च पित्रे
तद्धि श्रवदेवाय वराय कृष्णे ।।
यजामहे सप्तमिमं हविर्भिः
प्रशस्तिवाग्भिर्हि मनसा मनोज्ञैः ।। ४५

(बृहस्पते — सुप्रजा वीरवन्तः)

(३७) "बृहस्पते ते हृदयेन सुप्रजाः
ते वीरवन्तो भुवि वीर्यवन्तः ।
प्रशु मुखाः समुदिताः ससंविदा
वयं भवामः पतयः सुसम्पदाम् ।। ४६ ।।

(३८) "मनुष्य गन्धस्य निवारणार्थं
मन्त्रद्वयं तद् विहितं समर्थम् ।
तपः सुयोगाद् ऋषिभिः समृद्धैः
जप्तं पुनर्दिव्यसुसत्त्वसिद्धैः ।। ४७ ।।

इदानीमपि देवतार्चने अधिकारसिद्धयै मनुष्यगन्धनिवारणार्थं तन्मन्त्र द्वय जपविधिः ।

(३९) "तस्मादिदानीमपि देवपूजने
तद्देवतानां यजने च याजने ।
मनुष्यगन्धस्य मतं निवारणे
तन्मन्त्रजापोऽस्ति विधेर्विचारणे ।। ४८ ।।

(४०) "देवो हि भूत्वैव यजेत दैवतं
नादेवसन्तो भुवि देवतां व्रजेत्॥
समानजातीयतयैव सर्वथा
सर्वार्थसिद्धिस्तु तदन्यथा वृथा॥ ८॥

॥ सजातीयसत्त्वसाधका ऋक् मन्त्रः॥
॥ अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो
देवासो अस्त्याप्यम्॥
प्र णः पूर्वस्मै सुविताय वोचत
मक्षू सुम्नाय नव्यसे॥
(मनुः (ऋक्. मं. ४०। ।)
(अस्ति हि वः सजात्यम्॰)

(४१) "देवाश्च वो नश्च तथोभयेषां
साजात्यमस्तीह सदा समेषाम्"
प्राप्यं फलं चास्ति मिथः समानं
तद्वेदशास्त्रादिवचः सुमानम्॥ ९॥

(प्र ण: पूर्वसूक्ते सु विवरण वोच्यत०)

(४२) "तस्मादिदं सत्त्व हृदा समर्थये

तदाशिषा प्रेमहृदा समुच्यताम् ॥

स्योनवीनार्थ सुस्वार्थ मिष्यते

प्राचीनसत्त्वाभ्युदयाय युज्यते ॥ २० ॥

२

अभिन्नार्थे ऋङ् मन्त्रान्तरम् ॥

" अर्यो न उभयेषा ममृत मर्त्यानाम् "

मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥

२ (ऋक् मं)

(४३) "तद्देवतानामपि मानवानां

संसेव्य-स सेवकभावनानाम् ॥

उपास्यकोपासक ~~[illegible]~~ सत्त्वकानां ~~[illegible]~~

प्रशस्तयः सन्तु मिथः समानाम् ॥ ११ ॥

" देवमानवयोः परस्परं समानं भजनम् ॥

" आ त्वं भज सोऽश्रवसेष्वग्न

उक्थ उक्थ आभज शस्यमाने ॥

(ऋक् मं.

२

(४४) ॥ अग्ने त्वमस्मिन् स्वयमात्मजानॢर्स्मान्

स्तोत्रे प्रशस्ते भजने स्वभ~~[illegible]~~ क्तान् ॥

त्वां संभजामो वयमत्र युक्ताः

सेवस्व वाचो मनसा प्रयुक्ताः ॥ १२ ॥

~

अस्मिन्नर्थे स्मार्तं गीतावचनम् ॥

॥ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

~ भगवद्गीता.

(४५) ॥ यज्ञैः ~~[illegible]~~ स्वकृतैः ~~[illegible]~~ गुणैः सहैव

प्रजाः समस्ताश्च पुरीह सृष्ट्वा ॥

प्रजापतिस्तत्र ददर्भ्युवाच

ससार्थे सर्वत्र हिताय ~~[illegible]~~ वाचम् ॥ १३ ॥

~

(४६) ॥ अनेन यज्ञेन सुमानसेन

ज्ञानेन धर्मेण समान्वयेन ॥

ध्यानेन चान्तः समुपासनेन

बाह्यान्तरीयेण सुसाधनेन ॥ १४ ॥

~

(४७) "लोकेऽत्र नाकेऽपि च सद्रसाद्ये
यज्ञः समस्तेष्टदकामधुग्(भवेत्) जये ॥
यज्ञेन नित्यं प्रति सम्प्रवर्तिता-
मस्याद्रियार्थैद सतो निवर्तताम् ॥ २५ ॥

"देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

--- गीता

४८ "देवान् सदा भावयतात्र यज्ञैः
देवाश्च युष्मान् प्रति भावयन्तु ।
परस्परं सम्प्रति भावयन्तः
श्रेयः परं प्राप्स्यथ सम्भजन्तः ॥ २६ ॥

(अनेनैव वद्येयेन ऋभूणां सवितुः समीपं प्रतिगमनम् ।)

---

४९ "दग्ध्वा स्वदेहस्थमनुष्यगन्धं
लब्ध्वा पुनः केवलदिव्यदेहम् ।
ययुर्यथापूर्वममुं द्युलोकं
यज्ञेन सिद्धं परमात्मलोकम् ॥ २७ ॥

॥ तत्र सङ्घटिते विशेषः ॥

॥ स प्रजापतिरब्रवीत् सवितारं त्वं वा इमेन्ते-
वासाः त्वमेवाभिः पिबस्वेति, स तथेत्यब्रवीत्
सविता, तान्वै त्वमुभयतः परिपिबेति,
तान् प्रजापतिरुभयतः पर्यपिबत् ॥

(तै. ब्रा. अ. १८। खं. ६)

(५०) ॥ ~~तथ~~ तदा तथोवाच पुनर्नितान्ते
प्रजापतिस्तं सवितारमन्ते ।
अन्तेवसन्तः सवितस्त्वं वै ते
शास्त्रास्त्वयाऽन्ते ऋभवस्त्रयस्ते ॥ १८ ॥

(५१) ॥ त्वयैव साकं दिवि सोमपानं
देहि त्वमेतेभ्य इदं प्रकामम् ॥
अङ्गीकृतार्थः सविता स भूयः
प्रजापतिं ~~प्राह~~ प्राह महानुभावः ॥ १९ ॥

(५२)

॥ ऋभूणां सुयोगेन च सोमपाने
पिब त्वमेवोभयतश्च सोमम् ॥
प्रजापतिश्चोभयतश्च साकं
तेषामृभूणामपिबत्स सोमम् ॥ २० ॥

(५३) " तत्सोमपानार्थमनु प्रविश्य-
स्तदेव पृष्ठे क्षौ स्वर्चितो प्रविष्टाः ॥
रक्ताः सवित्रा सहशावशिष्टाः
देवाभ्ररपाः ऋभवः सन्निविष्टाः ॥ २१ ॥

" तदानीं सवितुश्चमसस्य चतुर्धा विभागकरणम्
(तस्मिन्नर्थे ऋङ् मन्त्राः प्रसिद्धाः ॥

(१) "उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् ॥
अकर्त चतुरः पुनः ॥
मेधातिथिः ऋक् मं. १। ।)

(२) "एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवं
तद्व आगमम् ॥
सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवै-
र्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ (ऋक्)

(३) "एकं विचक्र चमसं चतुर्धा ॥ (ऋक्

(४) अकृणोत चमसं चतुर्धा सखे विशिक्षेत्यब्रवीत
अथैत वाजा अमृतस्य पन्थाँ गणं देवाना-
मृभवः सुहस्ताः ॥ (ऋक्)

(५४) ॥ स्त्रीयं तदेकं चमसं चतुर्धा
सद्यः सचक्रे सविता बहिर्धा ॥
तत्त्राणि पात्राणि च सोमपाने
तेभ्योऽददौ स्वान्तरसाभिमाने ॥ २२ ॥

२

(५५) ॥ एकं परं पात्रमदस्तुरीयं
स्त्रीयं सवित्राऽऽकृतमान्तरीयम् ॥
तेनैक पात्रेण च सोमपानात्
बभूव वृद्धः सविता सभूयान् ॥ २३ ॥

२

(५६) ॥ ततस्तदन्यैश्चमसैस्त्रायस्ते
पानात् सवित्रा त्रयमूकोऽपि वृद्धाः ॥
तद्देवतापङ्क्तिविशन्तिं सनीयुः
देवत्वयोगादमृतत्वमीयुः ॥ २४ ॥

२

(५७) ॥ गायत्रि मन्त्रौ निजान्प्रपन्नान्
सम्प्राप्य सद्यः सविता प्रसन्नः ॥
सम्भावयामास च तान्प्रसन्नान्
सम्प्रापयामास निजान् समानान् ॥ २५ ॥

२

२७

(ऋभूणां इन्द्रेण सह सोमपानयोग्यता)

"इहोप यात शवसो नपातः सौधन्वना ऋभवो माप भूत।
अस्मिन् हि वः सवने रत्नधेयं गमन्त्विन्द्रमनु वो मदासः॥

(ऋक् मं)

(५८) "इन्द्रः समास्ते समभूतिभूमा
सर्वाभिरिद्धैरुत सार्वभौमः।
इन्द्रेण तेनैव समानसंस्थाः
तत्सोमपाने ऋभवः सुसंस्थाः॥ २६॥

(५९) सेन्द्रः स्वकीयैर्नसुभिश्च रुद्रैः
विश्वैश्च देवैरविभिर्मरुद्भिः।
तदेकपात्रा ऋभुभिश्च सोमं
पपौ त्रिभिस्तैः सवने तृतीये॥ २७॥

(ऋभूणां इन्द्रस्य सख्यं प्रतिपन्नम्॥)

"इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशु-
र्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे।
सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे
विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया॥

(ऋक् मं ३।६०।३)

विश्वामित्रः-

(६०) ॥ स्वेन्द्रेण सख्यं ह्यभवः समासाः
सेन्द्रोऽप्यभूण्॥ परमः सखाऽभवत्
बभूव तस्मादमु मानतः इन्द्रः ॥
तेनेन्द्रवन्तोऽप्यभवो बभूवुः॥२८॥

॥ इन्द्रस्य मरुत्साखित्वं पूर्वं सिद्धम्॥

(१) "मरुद्भिरिन्द्र सख्यं वै अस्तु"
(ऋक्)

(२) "सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः"
(ऋक्)

(३) "सजोषस मरुत इन्द्रवन्तः
सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः॥
सजोषस आदित्यै र्मादयध्वं
सजोषस ऋभवः पर्वतेभिः॥
(ऋक्)

(६१) ॥ यथा मरुत्वानसमुरस्स्वेन्द्रः
समानसख्यैक मुणः सुमन्द्रः॥
तथैव दिव्या मरुतश्च सर्वे
तेपीन्द्रवन्तः समिताः सुमन्द्राः॥२९॥

"इन्द्रवायू सखायौ समानवर्चसौ"

"इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अबिभ्युषा।
मन्दू समानवर्चसा"

(नैरुक्त   )

(५२) "वायुर्निजेन्द्रेण सहैव सङ्गतः
सन्दृश्यतेसोऽपि समानसत्वकः। तेजस्विनौ
ताविन्द्रवायू भवतः सुसङ्गतौ
प्रहर्षिणौ द्वौ समानवर्चसौ" ३०।

तथैव सोमयागे ऋभुयागेच तयोः इन्द्रऋभ्वोः
"समानं यजनम्"

"तदद चतुस्त्रिंशत् सूक्तं अन्त्यैन्द्रार्भवी"
(सर्वानु० सूत्र

"इन्द्र इवे दध्यातु न ऋभुक्षणमृभुं रयिम्।
वाजी ददातु वाजिनम्।"

नैरुक्त (१९३।२४)

(६३) ॥ तेनेह सर्वत्र च सोमयागे
समानमेवाऽपि देवयागे च
तयोः समानत्वमिति हि सत्त्व भागे
युक्तस्त~~थैक~~न्द्राऽपि देवभागः ॥३२॥

परः

(६४) ॥ एवं हि ब्रह्मणां ~~विदिते~~ देवतात्वं-
मन्येन साकं मरमामृत भवेत्
सिद्धं तपः सत्त्व गुणैः समस्तं
मत्वं । सत्यत्वं सहादर्शन माहात्म्यसिद्धं ॥३२॥

॥ इति द्वितीयाकलारचना हा ॥

॥ अथ तृतीया कला ॥

॥ मानवानां देवतासाक्षात्सम्पादकानि साधनानि ॥

वैदिकानि यज्ञियानि व्रतानि ॥

॥ श्रौतेषु यज्ञे नियमेन दम्पती
दीक्षाव्रतं सञ्चरतः समाहितौ ॥
श्रौतैश्च मन्त्रैर्विहितैर्यजुर्मुखैः
समर्पयन्तौ समिधां समाहुतीः ॥ १॥

आदौ उपनीतानां बटूनां व्रतानि ॥

तत्र प्रथमं उपनयनम्-

(६५) ॥ आदौ बटोः स्यादुपनायनं च (ततदिहो)
गुरोश्च सामीप्यसम्पादकं नयम्
गायत्रिमन्त्रादुपदेशशिक्षणं
~~स~~ तद्ब्रह्मवर्चस्वगुणानुभावनम् ॥ १॥

६६ ॥ सद्ब्रह्मचर्यादिपरं महाव्रतं
तस्यादुदग्रं व्रतिनां समग्रकम् ॥
तद्ब्रह्मनिष्ठाकरणं विधारितं
ब्रह्म च सम्पत्तिकृते श्रुतीरितम् ॥ २॥

(६७) ॥ गायत्रिमन्त्रात् सवनत्रये सा
सन्ध्याभिधाना सवितुरुपासना ॥
सा प्रत्यहं संविहिताऽखिलानां
शुचि
स्वाध्यायसिध्यै हृदि मानवानाम् ॥ ३ ॥

(६८) ॥ ध्यानं परं तत् सवितुर्वरेण्यं
ध्येयं नृणां ज्योतिरदः शरण्यम् ॥
धीयोगसाध्यं समतीन्द्रियार्थं
सर्वेन्द्रियाध्यक्षपरेन्द्रसात्म्यम् ॥ ४ ॥

देवतासायुज्यसम्पादकं यज्ञियं श्रौतं व्रतम्
गृहिणां दम्पतीनां यज्ञीये कर्मणि तत्समानं व्रतम् ॥
६९ ॥ श्रौते तु यज्ञे नियमेन दम्पती
दीक्षाव्रतं सञ्चरतः समाहितौ ॥
श्रौतैश्च मन्त्रैर्विहितैर्यजुर्मुखैः
समर्पयन्तौ समिधां समाहुतीः ॥ ५ ॥

~~७०~~ ॥ तत्र प्रथमो विहितः ऋङ्मन्त्रः ॥
॥ त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा ॥
त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥ (ऋक् :)

(७०) "यस्ते" "त्वमग्ने व्रतपा असि" प्रभो
यज्ञोऽपि देवोऽसि च मानुषेषु भोः।
यज्ञेषु चेड्योऽसि वचस्सा ह्रदाविभो
स्वेष्टः समिद्धयः पुनरीडितोऽसि भोः॥७०॥

॥कृष्णयजुर्वेद व्रतग्रहणे दर्पयोः समिदाहुति मन्त्रः॥
(१) "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा॥
(२) "वायो व्रतपते॰ " स्वाहा॥
(३) "आदित्य व्रतपते॰ " "
(४) "व्रतानां व्रतपते॰ " (तै॰ सं॰)
(७१) "अग्ने व्रतस्याधिपते बृहस्पते
व्रतं चरिष्यामि मनो महस्पते च
आस्मिन्छकेयं तव योगतः सदा
स्वाहेति तन्मे प्रति राध्यतां प्रदाभ७॥
(तत्रापि किश्चिद्विशिष्टो मन्त्रः॥
मनुष्याणां देवत्वप्रापणार्थकः॥
"अनृतात् सत्यमुपैमि। मानुषाद्दैव्यमुपैमि।
दैवीं वाचं यच्छामि॥ (तै॰ ब्रा॰)

७२ ॥ अन्नानृतात् सत्यमुपैमि सद्भूतात्
तन्मानुवाद् दैअमुपैमि सद्भूतात्॥
देवीं सुयन्च्छामि च वाचमाहितां
स्वसां परां ~~तां~~ तांच वदामि नानृताम् ॥८॥

२

ऋग्रूपः

शुक्लयजुर्वेदे तत्समानार्थकः सोऽयं मन्त्रः॥
॥ अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्।
इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि ॥(वा. सं.   )

२

७३ ॥ शुक्लयजुर्मन्त्रपरोऽपि वेदे
शस्तः समार्थः प्रथितः स्वतन्त्रः
इहानृतात् सत्यमुपैमि सोऽहं
तन्मानुवादू यामि च देवता नम॥ ९॥

२

॥ सोमादिषु विकृति यसेषु विशिष्टो यजुर्मन्त्रोऽतिविशिष्टार्थकः॥
॥ अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तव
तनूरियं सा मयि या मम तनूरेषा सा त्वयि
सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि ॥ (तै. सं.

२

૭૪ "એવં વ્રતસ્યાધિપતેર્વ્રતાનિ
સદાવયોઃ સ્યુર્વ્રતિનો વ્રતાનિ ।
પરસ્પરં સદ્વ્રતસંવિધાનાદ્
સ્યાદુત્તમસિદ્ધિઃ પરમાવધીનાત્ ॥૧૦॥

" એતાનિ તાનિ યાનિ વ્રતાનિ ॥

૭૫ " શ્રદ્ધા ચ સત્ત્વં હૃદિ સૌમનસ્યં
સદ્ભાવનાસ્વાત્મનિ સદ્ગૃહસ્થમ્ ।
સત્યં બ્રહ્મચર્યં વ્રતમત્યુદગ્રં
મૌનં ચ વાક્‌સંયમનં દૃઢગ્રમ્ ॥૧૧॥

॥ દર્શપૂર્ણમાસેષ્ટૌ વિહિતં અનશનં વ્રતમ્ ॥

૭૬ " દર્શે પરે પર્વણિ પૂર્ણમા ~~સં~~ સેઽ
પોષ્ટૌ ભવેત્ સન્નિધિનોપવાસઃ ।
શાસ્ત્રાત્ તદાહારવિધૌ વિશિષ્ટઃ
સદ્ભાવનાર્થો નિયમોઽનુશિષ્ટઃ ॥૧૨॥

७७ ॥ चतुर्थं प्राहुरिहाव्रतं यं
जलं पयस्तत्र फलं च मूलम् ।
यच्चाशितं चानशितं यथा स्यात्
सेवेत तादृग् व्रतिनां यदिष्टम् ॥ २३ ॥

(१) " अथातोऽशनानशनस्यैव - यदशितमनशितमिव तदश्नीयात् । इति (शतपथ ब्रा. १।१।१)

(२) " अपोऽश्नाति । तन्नेवाशितं नेवानशितम् ।

७८ " यत्र व्रतेऽस्मिंस्तदपोऽशनं श्रुतं
तदेव तत्रानशनं व्रतं मतम् ।
अपोऽशनं चानशनं परं व्रतं
प्राणस्य सन्धारणमत्र मामितम् ॥ २४ ॥

॥ अनशनमेव तत् परमं तपः ॥
" तपो नानशनात् परं यद्धि परं तद् दुर्धर्षं तद् दुराधर्षम् ।
तस्मात् तपः परमं वदन्ति ॥ (ना. उ.)

(७९) "यदि अंतपोनाशनात परंस्मृतं
सर्वव्रतेभ्यः परमं समाश्रुतम्॥
दुर्दैवस्य दुर्ग्रहमिदं सुदुर्गं
सर्वे दुराधर्षमिदं श्रुदन्नाम्" ७८॥

॥यमस्य संयमनार्थं नचिकेतसाऽऽचरितमनशनंव्रतम्॥
"तिस्रो ~~रात्री~~ रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथि-
र्नमस्यः॥ (कठोप.)

(८०) ॥यमस्य गेहे नाचिकेतसाकृतं
दिनत्रयं चानशनं महाव्रतम्॥
तद्धि यमस्यापि च संयमार्थकं
~~ब्रह्मात्मविज्ञानकृते परार्थकम्~~ संवित्सुधासारमार्थिकम्॥ ॥७९॥

तद्वदेव उपकोसलस्यापि अनशनव्रतम्.

(८१) अग्नीनां प्रसादेन तत्त्वज्ञानोपदेशप्रापकम्॥
"तं आचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन् अशान किंनु नाश्नासीति,
बहवो मे हृदये कामाः नानात्ययाः नाश्नामीति॥"
(छां.उ.

"तस्याग्नयः समूदिरे तम्रो ब्रह्मचारी कुशलं नः
पर्यचारीत् इत्यत्र ॥ ८ छां. उ.

(८१) "अथैकः कुमारो ह्युपकोसलाभिधः
सन् ब्रह्मचारी मुनि कामलायनः
संविद्धसं कामयमान आन्तरे
स सत्यकामाश्रममाजगाम ॥ ॥१७॥

—

(८२) "विद्योपदेशं स गुरुर्हि कृत्वा
यात्रां चकारात्मकृते सुसत्त्वाप
शिष्यस्ततो दुःखित एव सद्यः
दध्रे व्रतं चानशनं सुदुःखः प. १८ ॥

—

(८३) "त्रयोऽग्नयस्तं ह्यपि च तेन तुष्टाः
तस्मै प्रपन्नाः वचनं समूचुः"
तत्त्वोपदेशं च ततः प्रचक्रुः
स ब्रह्मविद् तत्त्वपरो बभूव १९ ॥
(जाबालः सत्यकामः गौतमस्य - सत्यवस्तुज्ञानंप्राप)

—

(८४) "जाबालनामा मुनि सत्यकामः
स गौतमस्याश्रममाजगाम"
स ब्राह्मणः सत्यवचः सुसिद्धः
यतः प्रसादाद् गुरुणोपनीतः ॥२० ॥

(श्री:) ३९

(८५) "ददौ च तस्मै च चतुः शता गाः
सहस्त्रशः साधयितुं पुनस्ताः ।
आज्ञापयामास गुरुश्च शिष्यं
गोसेवया प्राप्नुहि ब्रह्मनिष्ठाम् ॥ २१॥

—

(८६) "गोसेवया सोऽपि वने वसन् सन्
गोदुग्धमात्रेण स्वधृतपस्यन् ।
शुश्रूषया तत्र गवां समृद्धः
ब्रह्मोपदेशं च ततः समाप ॥ २२॥

—

"सुकेशा[1] च भारद्वाजः शैब्यश्च[2] सत्यकामः कौसल्यश्चा[3]
श्वलायनो[4] भार्गवो वैदर्भिः[5] कबन्धी कात्यायनः,[6]
ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः ते ह
समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः तान् ह स ऋषि
रुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ.
यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो
वक्ष्याम इति ॥ (प्रश्नोपनिषद्)

—

प्रति: ४०

(८७) "पूर्वं सुकेशादय आत्मनिष्ठाः
ज्ञातुं परं ब्रह्म परायणं स्वकम् ।
योगादिभिः सन्नियतेन्द्रियास्ते
तं पिप्पलादं शरणं प्रपन्नाः ॥ २३ ॥

८८- "आज्ञापयामास गुरुश्च शिष्यान्
तान् भूय एवो~~षितु~~ कितु मासान् ~~संवत्सरान्~~ षण्मासान् ॥
सद्ब्रह्मचर्येण तपसा ~~सु~~स्वकेनानुयुक्ताः
सच्छ्रद्धया भावनया सुयुक्ताः ॥ २४ ॥

८९ "संवत्सरं वत्स्यथ संविदर्थं
प्रश्नान् ~~[illegible]~~ परं पृच्छत सानुकामम् ।
तदाज्ञया तेऽपि तथैव चक्रु
तां ब्रह्मविद्यां परमां समापुः ॥ २५

९० तथा ऋषीणामपि तत्समानं
श्रद्धा तपो योगकृते विधानम् ।
सद्ब्रह्मचर्यं नियमान्निवृत्तिः
सवत्सरं संवसति प्रवृत्तिः ॥ ॥२६

૪૧ સત્ત્વ શુદ્ધિ કારણમ્

તપાસિ આહાર શુદ્ધિર્વૈ પ્રથમં સાધનમ્ ॥

॥ આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ
સ્મૃતિલમ્ભે સર્વગ્રન્થીનાં વિપ્રમોક્ષઃ (છાં.ઉ.)

(૪૧) "આહારશુદ્ધૌ હૃદિ સત્ત્વશુદ્ધિઃ
તત્સત્ત્વશુદ્ધૌ સ્મરણં ધ્રુવં સ્યાત્ ।
સ્મૃતૌ ધ્રુવાયાં મુદિયાત્ સમીક્ષા
હૃદ્ગ્રન્થિભેદાદિહ વિપ્રમોક્ષઃ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાદયો વિષયા અપિ શ્રોત્રાદીન્દ્રિયાણામાહારાઃ ॥

૪૨ "આહાર રૂપા વિષયાશ્ચ સર્વે
શ્રોત્રાદિકાનામિહ શાસ્ત્ર મુખ્યાઃ ।
તેષાં હિ શુદ્ધિઃ સદસદ્વિવેકાત્
તચ્છુદ્ધિયોગાદિહ વિપ્રમોક્ષઃ ॥ ૨૮ ॥

॥ સદાહારસ્ય પ્રાણાગ્નિહોત્ર સ્વરૂપત્વમ્ ॥

॥ યથેહ ક્ષુધિતા બાલા માતરં પર્યુપાસતે ।
એવં સર્વાણિ ભૂતાનિ અગ્નિહોત્રમુપાસતે ॥ (છાં.ઉ.)

૪૩ યથાઽત્ર લોકે ક્ષુધિતાશ્ચ બાલાઃ
સ્વાં માતરં તે મુનિ પર્યુપાસતે ।
તથૈવ હિ પ્રાણમતોઽપ્યુપાસતે
પ્રાણાગ્નિહોત્રે હૃદિ ભાવયન્તિ તે ॥ ૨૯ ॥

तादृशाः कुमाराः सोमादियागे क्षत्रिय व्रतेऽपि
पयो वै ब्राह्मणस्य व्रतम्॥ (तै. ब्रा.)
॥सोमादियज्ञे पयो व्रतं दीक्षितस्य विहितं श्रूयते॥

१४ ॥सोमादियज्ञे विहितं पयो व्रतं
तद् ब्राह्मणानां परकेवलं व्रतम्॥
तद्क्षत्रियाणां मृत्युदादिकारकं
तद्वैश्यशूद्रयोरपकारकम्॥ २०. ५

तद्यज्ञियव्रतमेव देवमानवयोः समानमेव कारणम्॥

१५ तद् यज्ञियं स्यादिह देवमर्त्ययोः
व्रतं समानं हि समान सत्त्वयोः॥
तत्क्षत्रियमात्रे मृत्युदयेन नश्यतेः
सात्विकस्य कारण मात्र भावयोः॥ २१॥

(तद्वदेव व्रतपूर्णमपि तपसि सर्वे नियमाः ~~विहिताः~~ आम्नाताः॥

१६ ॥तस्माद् पूर्णां ~~[illegible]~~ च तपस्यपीष्टाः
शास्त्रोपदिष्टा नियमाः समस्ताः [illegible]
येनामृतत्वं दिवि देवतात्वं प्राप्नुयात्स्वेऽपि च सोम
॥ इति तृतीया कला समाप्ता॥

॥

।। अथ चतुर्थी कला ।।

"ऋभुशब्दार्थव्युत्पत्ति निरुक्तिः॥

१७ "भूवादयो धातव" इत्युदीरिते
तत्पाणिने आकृतिधातुसूत्रितम् ।
अत्र स्व सत्ताद् गति सत्वयोः स्याद्
ऋभुः स धातु द्वितयार्थ समासमात ॥१॥

१८ अन्यादिमः स्याद् "ऋ गतौ" प्रसिद्धः
सत्तार्थको भूरिति धातुरिष्टः ।
गत्यर्थसत्ताद् युतियोगसिद्धः
सोऽस्तीति सत्तां स ऋभुः सुसिद्धः ॥२॥

यास्कनिरुक्ते निर्वेदितः (समर्थितः) ऋभुशब्दार्थः।
"ऋभवः उरु भान्तीति वा, ऋतेन भान्तीति वा,
ऋतेन भवन्तीति वा" नि- ११।१६ ॥

१९ "ऋतेन सत्येन गुणेन भान्ति ते
सत्याच्च सत्यात्स्य सदैव भान्ति ते ।
गति क्रियाभिस्ति गुणोदितास्ते
ऋतात्मसत्त्वाद् ऋभवो भवन्ति ते ॥३॥

॥ अथ महेन्द्रनाम ऋभुक्षाः ॥ (२०)

॥ मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायु-
रिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ॥
यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः
प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥

२ (ऋक्०)

अत्र निरुक्तम्

॥ यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि। मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा च आयुश्च वायुरयनः इन्द्रश्चोरुक्षयणः ऋभूणां राजेति वा, मरुतश्च परिख्यन् (नि० ९।३)

२

१०० ॥ ऋभु ऋभुक्षाः स महान् मनस्वान्
इन्द्रो मरुत्वान् स मरुत्सखा सन्॥
राजा स तेषां "क्षयतीति" ख्यातः
सम्राजते शासन शक्ति हेतोः॥ ४॥

२

१०१ ॥ गतोऽस्य सप्तेर्दिवि वाजिनस्ते
तेजः प्रकाशादिह देवतास्ते॥
मित्रादयस्ते ऽदितेः सुपुत्राः
आसाधितेः सर्वगता पवित्राः॥ ५

२

ऋभवः

"उरुभेश्यं पुरुवर्पस मूर्ध्व मिनतममाप्तमाप्यानाम् ॥
॥ निरुक्तम् ॥ ऋक्

" स्तोतमं बहुरूप पुरभूतमीश्वरतममाप्तमम् ।
आप्त आनामाहणाति यः शवसा बलेनेति (नि. ११। २९)

१०२ " ऋभुः स ऋभवः सवितृ च स तु ।
स्तोत अ आप्त अहङ्कारविला ~~...~~ना ॥
ऋणाति यः स्वात्मबलेन सर्वान्
मत्साहवानिन्द्र इवेशितसानपाद्य ॥

१०३ " तेजो मयास्ते ऋभवः प्रसिद्धा।
दिव्याक्षमावास्तपसानुसिद्धाः ॥
भूर्णीभूतत्वादजवोऽभ्युदीर्णाः
प्राज्ञेन्द्रमित्रैर्भव सम्पूर्णाः ॥ ७ ॥

१०४ " देवास्त्रायस्ते प्रजवस्त्रायस्ते
वेदास्त्रायस्ते ऋषयस्त्रायस्ते ।
लोकास्त्रायस्ते मनुजास्त्रायस्ते
देवानकायस्ते ऋभवस्त्रायस्ते ५.८५

२०५- "नृणां समिद्धं परमात्मतत्त्वं
स्यादुत्तमं तत् परमामृतत्वम् ॥
सत्यावगम्याप्रोक्तयथाऽमृतत्वं
प्रामाणिकं स्यात् परमार्थसत्त्वम् ॥ १९ ॥

—

२०६ "संविद्क्रिया सौम्यमिकारिका
रसामृतबोधयामि द्विशिखम् ॥
सान्तर्यबोधमयमिव प्रकृष्टं
सद्ब्रह्मरसात्मचिता समिद्धम् ॥ २० ॥

॥ तदेतद् वाचा आम्नायो ब्रह्मवादिन्या प्रतिज्ञातम् ॥
" अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः "
यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्
(ऋक्-सं. १०।)

२०७ वाचा प्रतिज्ञातमिदं हि सत्त्वं
जुष्टं हि देवैर्मनुजैश्च सत्यम् ॥
यं कामयेऽहं तमहं करोमि
ब्रह्माणमुग्रं तमृषिं सुमेधाम् ॥ २१ ॥

—

उभयोः समन्वयोगेन ताः आशिषः सत्याः सन्तु॥

॥ यदग्ने स्यामहं त्वं वा घा स्यामहम्।
स्युष्टे सत्या इहाशिषः॥ ऋक्

२७८ अग्ने यदि स्यां त्वरसादहं त्वं
तथैव योगात् त्वमहं यदि स्याः॥
तथा तदन्योऽन्य समैक्य योगात्
सत्याः समस्ताश्च तवाशिषः स्युः॥१२॥

२७९ योगेन यूयं च वयं च सान्वयात्
भक्ता भजामः सममानसो दयात्।
अतः सबाह्यान्तरमित्समानया
सर्वं समानं भवतात् सुमानया॥१३॥

२८० स्वान्तर्यगैः स्वैः करणैः स्त्रिभिः समैः
ज्ञानेन कार्येण च कर्मणा(ऽऽ) समैः॥
समानमन्त्रा हृदयं समान्वितं
भूयात् सदा देव मनुष्ययोः समम्॥१४॥

१११ प्राणो मनोऽन्तर्हृदयं शरीरं
प्राणात्मनीहं समाधे समीरम् ॥
श्वासात्मनाऽन्तः प्रभवेत् शुचीरं
श्रेयः श्रुतिः श्रेयपथकृत् सुधीरम् ॥ १११ ॥

प्रकृते इन्द्र ऋभ्वोः सावित्रे अमृतत्वेच प्रसङ्गीकृतम्

११२ ॥ अत्रेन्द्र ऋभ्वोः परमे सवित्रे
सायुज्यकृतेऽस्मिन् परमामृतत्वे ॥
मन्त्रेण वेदो धनिवत्प्रदिष्टं
तत्त्वं समस्तं हि नयौ विशिष्टम् ॥ ११२ ॥

॥ तन्त्रायेण ऋभूणां ~~स्म~~ स्वरूप समर्थनम् ॥
॥ प्रथमं आधिभौतिकेन तत्त्वं प्रसङ्गसिद्धम् ॥

११३ ऋभुः स सूर्यो दिवि भाति तेजसा
ज्योतिर्मयोऽसौ भवति प्रचेतसा ॥
विश्वात्मिता आधिभूतोऽयमञ्जसा
वाऽन्तरिक्षे प्रतिभाति चौजसा ॥ ११३ ॥

११४ "नागोऽन्नसत्त्वाद् भुवि वाति चाजति
प्राणात्मकस्त्वज्जीवनसत्त्वतेजसा ॥
त्रिधास्त्रयस्ते ऋभवो महौजसा
त्रिमूर्तयो भौतिकतत्त्ववर्चसा ॥१८॥
यद्वितीयं अधि~~भौतिकं~~ दैवतं परोक्षसिद्धम् ॥

११५ ॥ सर्वे सवित्रा सह सोमपानाद्
च ऋभुरन्नाहुतिसत्त्वभागाः ॥
सचेतनास्ते दिवि देवताख्याः
त्रिधात्मकास्ते ऋभवोऽसुसत्त्वाः ॥१९॥

॥ देवास्ते त्रयः केशिनः ॥

" त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते
संवत्सरे वपत एक एषाम् ॥
विश्वमेको अभिचष्टे शचीभि-
र्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥
(दीर्घतमाः, ऋ. १।१६४।)

११६ - "देवास्त्रयः केशिन आख्यातेजसा
ज्योतिर्मयाः सम्प्रथितास्त्रिमूर्तयः।
विभ्राजते वै ऋतुथा भृते गते:
शक्त्या प्रगल्भा सागरतोऽद वृत्तयः॥ २०॥

"विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिः।"
११७ - एकोऽत्र सोऽग्नि शुचि कर्म नायकः
संवत्सरेऽन्तर्वपते सुबीजम्।
एकोऽभिचष्टे सविता ऋभुः स्वयं
विश्वं शचीभिः किरणैः सह प्रभुः॥ २१॥
"ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्।"
११८ एकस्य नित्यं गतिरेव दृश्यते
सा मध्यमस्यैव हि मारुतात्मनः।
रूपं पुनो दृश्यते अन्तराहितं
वायुः स विश्वा गतिमान् अरूपवान्॥ २२॥
केशास्ते - ज्योतिर्मयाः ज्योतिष्के शिनः।
अग्निर्वायुः ऋ इ मन्त्रवर्णाः।
* "केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी।
केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते॥"
(ऋक् १०।)

११९ ॥ केशी ह सोऽग्निं च जलं बिभर्ति
द्वे रोदसी चोभे बिभर्ति केशी ।
सर्वं हि विश्वं भवतीह केशी
ज्योतिस्त्वयेदं परमुच्यते हि ॥ २३ ॥

एत एव विष्णु रुद्र ब्रह्माणास्त्रिमूर्तयः ॥
त्रिविक्रमो विष्णुः । रुद्रः त्र्यम्बकः ।
॥ आपो वायवा पृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥
(ऋक्‌)
(॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ॥ ऋ० १।)
(॥ त्र्यम्बकं यजामहे०- ऋक्‌-७। ।)

१२० सूर्यः स विष्णुः प्रतिशाकुरेवचक्रः
स शब्द तेजस्त्रिमिति शाक्तो हुतः ।
रुद्रः स्वयं त्र्यम्बकश्चाक त्रिशाक्तः
मरुत्पिताऽयं च मरुत्सखा स्यात् ॥ २४ ॥

॥ अग्निर्ब्रह्मा (५५२) नभस्ते विश्वतः (ऋक्)

१२१ ब्रह्मायमग्निर्भुवि तेजसाऽन्वितः
सोऽन्नादिरूपस्य ऽतति वाऽजरूपतः ॥
द्यामन्तरिक्षं पृथिवीं च सर्वतो
व्याप्तास्त्रयस्ते क्रमशः स्वरूपतः ॥ २५

॥ उदस्याकै मार्गवं तत्त्वम् ॥

१२२ "सूर्योऽन्तरात्मा भुवनत्रयाणां
स देवतात्माऽधिपतिस्त्रिभूर्णाम् ॥
मार्त्तोऽन्तरात्माऽभ्युदितोऽखिलानां
धियां पतिश्चेतधियाऽऽन्तरणाम् ॥ २६ ॥

१२३ "सेन्द्रेण रुद्रेण मरुत्वताऽऽसो
सन् वैद्युतस्तैजस एव विश्वः ॥
सोऽग्निस्तु वैश्वानर आन्तरोऽपि
शारीर आत्मान्नपरोऽन्नवाजः ॥ २७ ॥

(प्रतिलोमेन च)
" भूर्भुवः स्वः इति व्याहृतियोगेन अनुलोमेन ऊर्ध्वसंस्थ यात्रभूणां माधिस्थितिः

१२४ ते भूर्भुवः स्वर्भुवनत्रयस्थाः
भूयो ऽभुः सम्प्राथितोर्ध्वसंस्थाः ॥
ते ऋग्यजुः साम सुवेदसंस्थान्
वाग्भिः ~~ऋग्भि~~ यजुर्भिर्व्याहृतिभिस्त्रयस्युः ॥ २८ ॥

"इन्द्रमरुतोः, इन्द्रऋभ्वोः चेतनात्मनोः

जीवेश्वरयोः सम्बन्धे साक्षित्वे च

वैदिकं औपनिषदं च तान्त्रिकं दर्शनम्

ब्रह्मसूत्र दर्शितं मीमांसया निर्णीतम्॥

" द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति

(दीर्घतमाः ऋक्. १।१६४।

१२५ "द्वौ तौ सुपर्णौ सम्बन्धपूर्णौ

सक्तौ समानौ सयुजौ सखायौ।

समाश्रितौ केऽपर वृक्षमाद्यं-

स्वीयशरीरं-भुवनं ~~[illegible]~~ सदा स्तौ॥ २९॥

आवरतम्।

१२६ अन्यस्तयोरेकतरोऽन्तरात्मा जीवः फलं स्वादु समत्ति

एकस्तयोरन्यतरः परात्मा प्रेरन्नभिपश्यतीदम्।

तन्त्रे च मौपनिषदं दर्शनम्। ॥ ३०॥

(गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे...)

"ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" ~~[illegible]~~ वाक्यानोदि

१२७ ऋग्वेदि पिबन्तौ च पिप्पलकौ तौ जीवेश्वरौ तौ च समानसख्यौ।

युक्तौ च ताविन्द्रऋभू भवेतां तत्सोमपानेन पयामृतत्वात्

॥ ३१॥

૧૨૮ ॥ જ્ઞાતાઃ પૃથિવ્યામમરો મનુષ્યાઃ
જીવાસ્ત્રયો દેહભૃતશ્ચ દેવ્યાઃ ।
સેન્દ્રઃ પરેશાપ્રપચેતનાત્મ
સત્તામૃતજ્ઞાતપરિપૂર્ણકામાઃ ॥ ૧૨૫

—

ઇતિ ચતુર્થી કલા સમાપ્તા ।

અથાન્તિમઃ ઉપસંહારશ્લોકઃ ॥

॥ યો નરોઽત્ર સન્ ક્રમુસ્તાપમિતે વિજ્ઞાયતે
યોગશ્ચિત્પ્રભાહ દેવતાશ્ચિતે વિરાજતે ।
દૈવતેન્દ્ર સરસ્વતોઽમૃતવ્રતો વશી સરસ્વા·
દૈવરાતવાક્સ્તુતઃ સચ્ચિદ્વેદવાક્સરસ્વાન ॥ ૪

—

अथ पञ्चमी कला

ऋतं सोमरसं पिबन्तौ इन्द्रश्च देवतात्मानौ प्रभवेः।
ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः।

२. (क.३।१.)

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्॥ (ब्र.सू.)

२.

शुभवन्तौ।

१२९- ऋतं सुरसं त्वं सुरसं पिबन्तौ जीवेश्वरौ तौ च सहा
औन्त गुहायां प्रति सम्प्रविष्टौ स्वीये पदे स्तः परमेऽ
२. विशिष्टौ॥२॥

१३० छायातपौ तौ सदसत्स्वरूपकौ
मायाविद्यानुगुणौ समानकौ॥
शक्त्या विरूपानृत सत्यरूपकौ
सज्ञानकिञ्ज्ञानगुणानुरूपकौ॥२॥

२

ऽपि
१३१ छाया तेजोमयश्चिद्रूपा
छायी च मायी च चिदेकरूपः।
तौ राशिसूर्यात्मकौ स्वरूपौ
जीवेशौ स्तः परचिद्रूपौ परे॥

२।

१३२ ता त्वं परं चात्मभवेद्‌द्रपूर्णां
स्वेन्द्रेण सख्यं च समन्वितानाम् ।
समेतनाकलैकगुणप्रपूतानां
परामृतैक्यसमन्वितानाम् ॥ ॥४॥

२.

ता त्व
॥ अस्मिन्नेवार्थे ऋक् मन्त्रवर्णिः सिध्धार्थीः ॥
॥ परंज्योतिःप्राप्त्यै ऋषीणां इन्द्रस्य प्रार्थना ॥
॥ इन्द्र क्रतुं न आभर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।
शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥
(वसिष्ठः - ऋक्.मं. ७। ।)

२

१३३ "इन्द्र क्रतुं नः" परमात्मर त्वं
पितेव पुत्रेभ्य इहामृत त्वम् ।
त्वं शिक्ष नः संविदुपाश्रयेऽस्मिन्
सुकर्मणो शान्तिकृते परस्मिन् ॥ ५ ॥

१३४ ॥ ज्ञानक्रियाशक्तिरसं समाप्ताः
धीयोगसत्त्वात् तपसा सुलब्धाः ।
" जीवाः परंज्योतिरशीमहि त्वं
धीयोगस्वात्मपरामृतत्वम् ॥ ६ ॥

२

૯૭

તસ્મિન્નેવાર્થે ~~ઋ~~ મન્ત્રવર્ણિતં યથા ।

~~૧૩૪~~ "ઉદ્વયં તમસસ્પરિ જ્યોતિષ્પશ્યન્ત ઉત્તરમ્ ।
દેવં દેવત્રા સૂર્યમગન્મ જ્યોતિરુત્તમમ્ ।

(ઋક્. મં.)

૧૩૫ "જ્યોતિર્વયં તત તમસોઽસતઃ પરં
પશ્યન્ત આવાત્ર બહિસ્તદુત્તરમ્ ।
અગન્મ જીવાઃ પરમં તદુત્તમં
ચિદ્જ્યોતિરત્રાતતમેવ સત્તમમ્ ॥૭॥

યન્મન્ત્રવર્ણિતં હિ ।
સ્વસ્તયે ।
"વયં જીવા જીવપુત્રા અનાગસો દિવો વ ભાણં વસતે
। ઋક્.

૧૩૬ "જીવા વયં તે ભુવિ જીવપુત્રાઃ
અનાગસોઽન્તસ્તપસા પવિત્રાઃ ।
જ્યોતીરસાલૌક પદં મ જાનો
હૃલ્લોગસત્વાદમૃતત્વકામાઃ ॥ ૮॥

૧૩૭ ડાવં ત્રયસ્તે ઋભવઃ પૃથિવ્યાં
મર્ત્યાઃ પ્રજાતાઃ સ્વયમાહિતોઽસ્યામ્ ।
ઇન્દ્રેણ યુક્તાસ્તપસા સારિવં
પ્રાપુઃ પુનસ્તે પરમામૃતત્વમ્ ॥ ૯॥

अ ८

"उत्तमामृतत्वप्राप्तये अग्नेः प्रार्थना ॥

"त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्तं दधासि श्रवसे दिवे दिवे

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥

(ऋ०)

१२८ स त्वं तमग्ने ऽमृतत्व उत्तमे

दधासि मर्त्यं श्रवसे सुकीर्तये ।

यशो ऽजयायेच्छति द्विजन्मने

तस्मै सुखं त्वस्यहमासि संविधानने ॥२०॥

"प्रजानुग्रेण एकस्यामृतत्वस्य प्रार्थना ।

॥ यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः

॥ अमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ॥

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि

प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम ॥ (ऋ०)

१२९ ॥ योऽयं हृदाऽन्तः करणेन युक्तः

सन् मन्यमानः परमेश सक्तः ।

सोऽहं हि मर्त्यस्त्वमसि ह्यमर्त्यः

त्वां प्रार्थये मन्त्रमुखादमर्त्यम् ॥ २१ ॥

१४० ॥ स जातवेदाः सपरोऽग्निरिद्धः
सर्वत्र आत्मा परमोऽविशिष्टः॥
सर्वत्र सत्त्वैकगुणावशिष्टः
तथा हृदये वेदमुखेन शिष्टः॥१२

१४१ ॥ हे जातवेदास्त्वमिह प्रविद्वान्
यशःस्वरूपं परमामृतत्वम्॥
ओऽस्मासु सत्त्वं परमं निधेहि
अजाजिरग्नेऽध्यमृतत्वमाप्स्ये॥१३॥
॥ स्वामैनैके अमृतत्वमानशुः॥ (यजुः)

१४२ ॥ त्यागेनच ज्ञानपरैः सत्वना।
योगेनयज्ञेनच धर्मयोगिना॥
एके परेऽनन्तस्तापसाऽऽत्मयोगिनः
पूर्णामृतत्वं परमपुरातना॥१४॥
॥ सुकक्षस्य ऋषेः ऐन्द्राग्न देवता स्तुतिः॥

१४३ ॥ सुकक्षनामाऽऽङ्गिरसो महानृषिः
ऋभुक्षणं चेन्द्रमृभुं सहान्वितम्॥
सौन्द्राग्निं मन्त्रमुखेन देवतं
तुष्टाव सर्वादिगुणैः समन्वितम्॥१५॥

"ઉદ્ઘેદ ચતુસ્ત્રિંશત્ સુકક્ષ આઙ્ગિરસઃ
અન્ત્યૈન્દ્રાર્ભવી ॥
અત્ર ઇન્દ્ર ઋભવો યૌગેન સંસ્તુતિઃ ।
" ઇન્દ્ર ઇષે દદાતુ ન ઋભુક્ષણમૃભું રયિમ્ ।
વાજી દદાતુ વાજિનમ્ ॥ (ઋક્ ૮।૯૩।૩૪)
૨

૧૪૪ " સૈન્દ્રાર્ભવાહ્નાં પરમાં સુધામૃતાં
સોઽસ્મભ્યમિન્દ્રોઽત્ર દદાતુ સમ્પદમ્ ।
સ્વીયાં સુપૂર્ણાં મખતઃ પ્રપૂરિતાં
સઞ્જીવનીયાં સ્વવિભૂતિભારિતામ્ " ૧૪૪ ॥

ઋભુપુત્રસ્ય સૂનો ઋષેઃ ઋભુદેવતા પ્રાર્થના ।
"પ્ર સૂનવઃ સૂનુરાર્ભવઃ આગ્નેયમાનુષ્ટુભમ્
દ્વિતીયા ગાયત્રી આદ્યાઽઽર્ભવી" (સર્વાનુ૰)
" પ્ર સૂનવ ઋભૂણાં બૃહન્નવન્ત વૃજના ।
ક્ષામા યે વિશ્વધાયસોઽશ્નન્
ધેનું ન માતરમ્ ॥ (ઋક્ ૧૦।૧૭૬।૧)
૨

૧૪૫ ॥ સિદ્ધા ઋભૂણા મિહ જનવત્સે
સ સંવૃદ્ધ્ જ્યોત પરં સ્વસ ત્વચ॥
પ્રાપુઃ પુનઃ સર્વસાર સૌભગ સૈ
તાંમાતરં ધેનુમિવૈવ વત્સાઃ ॥૧૭॥

૧૪૬ તસ્માદ્ભ્ભો રત્ર ધ્રુવઃ સ સૂનુઃ
નામ્ના ઋભિઃ સન્ મધિવઃ સ સૂનુઃ॥
ઋડ઼ઃ મન્ત્રસન્દર્શિતઃ સ્વમિત્રં
તુ દ્વાવમધ્યે ઽપિ ત્રિકં વિશિષ્ટમ॥
॥૧૮॥

૧૪૭ સોમાદ્ ઋભુઃ સ્વ પ્રજયા ઽમૃતં તં
ઋભુર્ભુરખાત પ્રાપરસેન સહ્યમ॥
સામેનસંવિસરેણ પૂર્ણ
પશ્ચાત્ત્વં પ્રતિવર્ષપૂર્ણઃ॥૧૯॥

૧૪૮ ખિદ્યં હિ તેના ધ્યાત્ત ઋભુત્તમં
તદ્દિનચ્છ તેચાપ્યુ મધ્યાયજન્મને॥
ધન્યાય દેવાય સતે સસૂનવે
સ્વાસ્તિઃ સદાસ્યાદૃભવે ચ સૂરયે॥૨૦॥

वसिष्ठादयो महर्षयः- इन्द्रादीनां देवानामिव
ऋभूणामपि स्तोत्रं (कि ?) ऋङ्मन्त्र दर्शनेन च क्रुः ॥

१४९- "इन्द्रादिकानामिव देवतानां
विद्यात्मकानां यजनार्थकानाम् ॥
वसिष्ठमुख्याश्च महर्षयस्ते
सानादृभूणां यजनं प्रचक्रुः ॥ ॥२१॥

(१) "तेषु प्रथमः मेधातिथिः ॥"

१५० मेधातिथिः स्वोर्जितदिव्यभावात्
सोऽर्च्यर्चसूक्तेन तदेककेन ॥
स्तोत्रं ऋभूणां च चकार पूर्वं
सत्यार्थकं तच्च ऋवेद पूर्वकम् २२ ॥

(२) कुत्सः द्वितीयः ऋषिः ॥

परः
१५१ " ऋषिर्महान् इन्द्र सुतः स कुत्सः
योगेन तानिन्द्रसखान् ऋभूंश्चान् ॥
सूक्तेन पञ्चर्च मुखेन मन्त्रैः
समानसदेवांश्च ऋजीनियाज ॥ २३ ॥

× (३) चतुर्थो विश्वामित्र ऋषिः ॥

१५२ " सञ्जातवेदास्तपसोऽत्र विश्वा-
मित्रो महान् ब्रह्म ऋषिः प्रसिद्धः ॥
सूक्तेन सप्तर्चयुतेन सोऽन्त-
र्जुहाव सर्वांश्च ऋभून् सदिमान ॥ २४ ॥

+ + १

(३) तृतीयो ~~[illegible]~~ ६२ दीर्घतमाः ऋषिः ॥

१५३ - "वेदे महान् दीर्घतमाः प्रसिद्धः
सोऽन्तर्हृदा सन् परवस्तुवेत्ता ॥
चतुर्दशार्चेन निजान् ऋभूंस्त्रीन्
तुष्टाव वाजिन्द्रविदात्मसत्त्वान् ॥ २५ ॥

(५) वामदेवः पञ्चमः ऋषिः ॥

१५४ "सन् वामदेवः परतत्त्ववेत्ता
ब्रह्मात्मसन्दृष्टिस्थितिसम्प्रशास्ता ॥
इद्धो गतः सूक्तचतुष्टयेन
ऋभूनपि त्रीन् समियाज देवान् ॥ २६ ॥

(६) षष्ठः ~~ऋषिः~~ वसिष्ठः ॥

१५५ "ब्रह्मर्षिरेवायमयोनिजात्मा
वशी वसिष्ठो मुनिहृद्वरिष्ठः ॥
तपःसुसिद्धा ऋभुदेवतास्ताः
सुक्तेन तुष्टाव चतुर्ऋचेन ॥ २७ ॥

(७) सप्तमः सव्य आङ्गिरसः ॥ (सुकर्चः)

१५६ "समोजवानाङ्गिरसो महर्षिः
समं सुदर्शं परदक्षिणाब्रह्म ॥
स तान् ऋभूनिन्द्ररस्वान् सुसिद्धान्
तुष्टाव ~~[illegible]~~ सर्वान्नितरां नयैकयर्चा ॥ २८

(૮) અષ્ટમઃ ઋષિઃ સૂનુઃ આર્ભવઃ ॥

૧૫૫૭ ॥ સન્ સુનુરેવાર્ભવ આત્મસાકૃતેઃ
ઋભુંપરં દૈવતમિન્દ્ર સત્તમ॥
સિદ્ધાર્થદં સંપિતરં તમૈન્દ્રં
તુષ્ટાવ પૂર્ણં પ્રથમૈકયર્ચા ॥૨૯॥

(૯) નવમઃ સુકક્ષ આઙ્ગિરસઃ (ઇન્દ્રાર્ભવસ્તોત્રદૃષ્ટા)

૧૫૫૮ ॥ સુકક્ષ એવાઙ્ગિરસો મહર્ષિઃ
સંયુક્ત મૈન્દ્રાર્ભવં દૈવતં સ્વમ્॥
સદેકયર્ચાર્ભવ પરં સ્વકિયં
તુષ્ટાવ સર્વાત્મકતત્ત્વસિદ્ધમ્ ॥૩૦॥

૧૫૫૯ ॥ વેદેષુ દેવેષુ તથાઽધ્વરેષુ
સ્તોત્રેષુ શસ્ત્રેષુ ચ વૈદિકેષુ ॥
ગાનૈઃ પરૈઃ સામભિરેવ સાકં
તૈઃ સત્વરૈર્મન્ત્રમુખૈસ્ચ ઋગ્ભિઃ॥ ૩૧॥

૧૫૬૦ ॥ ય સૈ યજુર્ભિઃ કૃતિભિશ્ચ ~~સ્ચ~~ સાકં
સદૈવતાનાં યજનં ઋભૂણામ્॥
વેદે ચ યશ્ચ સ્તુતમૃભૂણાં (ઇતિ પઞ્ચમો કળા સમાપ્તા)
સર્વંસમાનં હિ ભવેદૃભૂણામ્ ॥૩૨॥

॥ आन्तिमः उपसंहारश्लोकः

॥ आर्षवाग्विधान देवतात्मवस्तुबोधकं
ह्याधिभौतिकादिकात्मकत्र्याधिसाधकरूप
दैवतैन्द्र सरस्यासिद्ध मार्षवाक्शंसनं
दैवरात वाक्प्रगीत मार्षवं प्रथासनम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी कला

॥ अथ ऋभूणां वेदोक्तं विशिष्टं तत्त्वम् -

॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

१६१ "पूर्वं ते ऋभवस्त्रयोऽत्र ऋभवः सौधन्वनाः सन्दृशः
मर्त्याः सन्त इहाधनौ सुतपसा दिव्यामृतत्वं जगुः ॥
आद्यस्तेषु जवे द्रु ऋभुस्तदनुजौ विभ्वा च वाजः श्रुतौ
सिद्धा मन्त्रनुता महान्त उदिता देवा बभूवुः समे ॥ १ ॥

॥ तेषां देवत्वसिद्धये प्रथमं तपश्चरणम् -

१६२ "भूमौ ते प्रथमं सुदीर्घतपसा मर्त्यं शरीरं निजं
भस्मीकृत्य सुदीप्तितेन मनसा यत सोमपानाप्तये ॥
सिद्धयोगेन च देवतामनुभूतस्तदेव यज्ञान्तरे
हृद्योमेन दिवं गता दिविषदां पङ्क्तिं त्रयो भेजिरे ॥२॥

१६३ "देवात्मान इहैव मानवगुणाद् गुप्ताः सदा सन्मुदा ॥
देवानां परिवेषणं सह गणैः सोमस्य पाने तदा ॥
दिव्येषां हि मनुष्यगन्धमननात्तद्देवतापङ्क्तितो वः
दैवीशक्तिगुणाढ्य इष्टेन सह स सद्यः समुत्सारिताः ॥

॥३॥

द्वितीयं तपश्चरणम्

। तन्मनुष्यत्वनिवारणेन पुनर्देवत्वप्राप्तये ऋभूणां

१६४ "भूमिं प्राप्य दृढेन स्वमनसा देवत्वसत्ताप्तये
भूयोऽपि प्रकृतेन दिव्यतपसा संसक्ता बभूवुः समे ।
स्वीयान्तर्मनुष्यगन्धदहनाद्वा देवतात्मोदये
स्वातन्त्र्येण च वेदमन्त्रजपनात् सिद्धाः प्रभावोच्चये ॥४॥

"तन्मन्त्रद्वयप्रतीकदर्शनम्॥

१६५ "ऐभ्यो मातृपदाद्य मन्त्रमुखतो मित्रं जपैकोन्मुखाः
"एवामित्र" इति प्रयुक्तमनुना सत्सात् तपःसन्मुखात् ।
संलब्धा ऋभवस्त्रयोऽपि क्रमशो भूदेवतामूर्तयः
संसिद्धाः परमात्मनुर्दिविषदः शश्वन्महाकीर्तयः ॥५॥

॥सोमपानार्थं ऋभूणां द्वितीयवारं स्वर्गगमनम्॥

१६६ "भूयस्ते सह पङ्क्तिकामगादिविषदां तत्सोमपानार्थिनः
भूयस्त्वात् समीपसदने प्रायोपवेशार्थिनः॥
भक्त्याऽऽह्वान् सविता सुदिव्यपुरुषान् दृष्ट्वा विदित्वा समान्
भक्त्या स्वं चमसं चतुष्करणात् तेभ्यो ददौ स्वास्तिमान् ॥६॥

१६७ "देवैस्तैः सह सोमपानकरणात् तद्देवता भाविताः
देवास्तैः सह साऽऽत्मसात्करणात् सख्योगभिज्ञातिताः ।
इन्द्रेणापि सहैव देवयजने सोमपानाद्बभुः ॥७॥
पश्चाद् यत्स मनुस्वतन्त्रदिन्द्रयजने ~~[illegible]~~ स्याद्देवतात्मा ऋभुः

૧૬૮ "તત્ સ્વાહાકૃતિરેતત્ર ઋભવે વિજ્વાય વાજાય વૈ
સામસ્થેન ભવેચ્ચ સોઽહવનં સ્વાહા ઋભુભ્યઃ પુનઃ ।
ઇન્દ્રાયૈતુ (આદિ) પરાગને ઋભુમતે સ્વાહાકૃતિ દીયતે
સેન્દ્રાઃ સમ્પ્રાયિતાસ્ત્રયોઽત્ર ઋભવ સોઽપીન્દ્રવન્તો મે ॥૯૫
॥ યેભ્યો માતા ઇતિ — મન્ત્રાર્થજ્ઞાનયા તત્પ્રકરણમ્ ॥

૧૬૯ "યેભ્યઃ સ્વીયસુતેભ્ય એવ મધુમત્ માતા પયઃ પિન્વતે
૨૮૫૨૧૦૬૩
પીયૂષં સરસં હિમોન્મુખિતવદ્ દ્યૌ રેકસન્ત્વાઽદિતિઃ ।
વરાન્
પુન્નાગક્રોડબલાન્ સ્થતાન્ બૃહદ્ગરાન્ કર્મપ્રશસ્તાન્
આદિત્યાનનુમાદયસ્વ સુરસાન્ નન્દય સ્વસ્તયે ॥ ૬॥
॥ ા વા પિત્રે" ઇતિ મન્ત્રાર્થભાવનમાતં પ્રકરણમ્

૧૭૦ "પિત્રે પ્રાણપરાય પાલનકૃતે તદ્ વિશ્વદેવાત્મને
વૃષ્ણે વૃદ્ધિપરાય વર્ષણકૃતે યજ્ઞૈ હવિર્ભિર્યજે ।
નિયોગેન બૃહસ્પતે સુતયુતાસ્તે વીરવન્તઃ સમે
વયા
જાતાનંહિતનૂભૃતાંચ પતયોઽસ્માવ યં સ્થાન તે ॥૧૦॥

૧૭૧ "સંસિદ્ધા ઋભવસ્ત્ર યોઽપિપુરુભા સ્તે સત્યમન્ત્રાઃ સમે
સૌહાર્દ્દ ઇજવઃ સસૌમ્યવપુષઃ સર્વે સ્વતન્ત્રા ઇમે ।
સમ્યાવેન ઋજૂયવઃ ખ ઋજુતાં વાઽસ્થન્ત આલોચ્યવઃ
નુતાં
છન્દો મન્ત્રહૃદ્ ત્રયોઽપિ ઋભયં સૂક્તાદિજિજ્ઞાસવાય
॥ ૧૧ ॥

॥ ५८२ ॥ "य इन्द्राय वचोयुजा ॥"

॥ ऋभुभिः कृतमश्वं निर्मितं कार्यम् ॥

१७२ "इन्द्रायाखिलदेवताधिपतये ज्योतीरथस्यान्तये
ज्ञानज्योतिर्वचोयुजौ स्वमनसा तेऽश्वौ ततक्षुर्हरी ॥
वाङ्मात्रेण तयोर्नियोजनकृते रिन्द्रस्य दिव्ये रथे
विज्ञानेन तमृभुरप्रतिकृतेः सत्सूक्ष्मये स्वाकृतेः ॥१२५

॥ तक्षन्नासत्याभ्याम् ॥

१७३ "तेऽश्विभ्यां परितोगतौ सुखतमं शक्तो रतक्षन् रथं
तैऽश्वानूरासनज ~~[illegible]~~ साक्किरणकानूचक्रमय सौर्यात्मकान् ॥
तेऽधेनुं परमस्य दिव्यपयसो दोग्ध्रीं ततक्षुः परां
~~[illegible]~~ग्ध्रीं वां च सबर्दुघाममृतदां सम्भावयामासुर्निजाम् ॥१२६

१७४ "आसन्नौ परमस्य सत्यकलितौ ज्योतीरसैकात्मकौ
दुग्धं तत्त्रिवृतं परं सदमृतं तन्वाश्विने चक्रतुः ॥
आश्विभ्यां सकलौ बलैः समरसं दुग्धं दुहाना सती
साऽधेनुर्ह्यभिवर्धितां च महत्वे सत्यौ जगायाऽर्थिने प॰ १२७

॥ सद्यस्त्वनं वै युवानं ॥ (ऋग्वेदनिरु॰)

१७५ "वृद्धौ नूतन प्राणामृतां च पालनकृते सञ्जीवनीयं रसं
दुग्धं चाश्विन मातमस्त्वक ~~[illegible]~~ संयुतं तेजोरसाद्यैः समम् ॥
आश्विभ्यां च सुधारमाश्विकरयोः सन्दुह्यमानं पयः
दिश्यं कल्पयतां स्वदुग्धममृतं वत्सस्य ~~[illegible]~~ जीवने ॥१२८

૭૦

" યુવાનાપિતરા પુનઃ

૧૭૬ " તૌ માતાપિતરૌ અતીતવયસૌ વૃદ્ધૌ વિશીર્ણેન્દ્રિકૌ
શક્તાસ્તે ક્રમવસ્ત્રયોઽપિ તનયાશ્ચક્રુર્યુવાનૌ પુનઃ ॥
યેનૈતે સુકૃતેનદિવ્યતપસા દેવત્વમાપ્તાઃ પરં
તેનૈવાત્મબલેન દિવ્યમહસા પિત્રોર્યુવત્વં કૃતમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

॥ સંવો મહાત્મે ૨ આગત૦ –

૧૭૭ "સર્વેભ્રાતૃભિરન્વિતા મહિષીચ વૈન્રૂણાંતથા પ્રાણિનાં
સ્વાનન્દેન યુતાઃ પ્રહૃષ્ટમનસસ્તો જગ્મુરન્તઃ સભે ॥
સ્વેન્દ્રેણાપિ મરુત્વતા ગુણવતા રુદ્રગણેનાન્વિતાઃ
સાદિત્યૈરપિ રાજભિઃ સુમતિભિઃ સત્ત્વાત્મભિઃ સઙ્ગતાઃ ॥ ૧૮૧

૨

૧૭૮ "યજ્ઞીયાહુતિભાગિનઃ પ્રતિવભુસ્તે સ્તોત્રભાગાઃ પરે
યસ્માદ્ધિ યજનીયદૈવતપદં સિદ્ધાન્તભુવુઃ સભે ॥
યસ્તેનૈવહિ યજ્ઞસાધનપરઃ સ્વેન્દ્રસ્ય સખ્યેઽપ્યગુઃ
યત્તેય ત્વ દ્રુહાત્મનોદ્રૃ યજ્ઞવાદ્દાદિત્યામૃતત્વં જગ્મુઃ ॥ ૧૮૨

૨

૧૭૯ ॥ સર્વેભ્રાતૃગુણાન્વિસત્વમનસા તો ભ્રાતૃભૂર્ણાં ગુણાં
દેવાનામપિ તત્સારિત્વમહસાં ~~ક્ષેમેન~~ સહેન રાજ્યં સનાતન ॥
મર્ત્યાનાં ભુવિ દેવતાકૃતિમતાં સદ્ભાવના પ્રાણિનાં
મૃત્સાના મરણાય સત્યુનનાં શક્તિર્જમિત્રાણનેય ॥ ૧૮૩

૨

१८० "तेजोमेवहि मार्गदर्शनपरात् सद्योगस्य स्वादरात्
से वैष्णानुजन्मनां कृति परात् सन्मार्गसान्निध्यदात् ॥
यत्नेनात्मनियोगतश्च तपसा योगत्वमापद्यते
यत्रीयै रपि दैवतैः स्तुयुतेः सरस्व सम्पते ॥ २० ॥
"उत संयमसं नवं तद्दैवस्य निष्कृतम् ॥

१८१ "तक्षानिष्कृतमेकमेव चमसं तत् सोमपानार्थकं
त्वष्टुं वै ऋभवः सतेजसरसं चक्रुश्चतुर्धा थकिम् ॥
त्वष्टाऽसौ ~~सविता~~ चमसत्रयं हि सविता दत्वा ऋभुभ्यः स्वयं
स्वीयं तत् परमेकमेव चमसं जग्राह भावान्वयम् ॥ २१ ॥

१८२ "त्वष्टाऽसौ सविता स्वयं स्वमहसा सत्वात् स्वरस्वान्महान्
तद्योगाज्जगतां त्रयस्य च पिता सद्योतमूर्तान्महान् ॥
वत्सत्ते ऋभवोऽपि सूर्यमहसा देवास्त्रयः सन्तनुः
ताष्ट्रास्तेऽश्च ऋभून् स्वयं स सहसा सम्भावयामास तान् ॥
"आर्भवस्तोत्रशंसने सूक्तस्यास्य विनियोगः ॥ "२२"

१८३ "होताशंसति सूक्त ~~[illegible]~~ मार्भवमिदं सोमाभिदं वेऽध्वरे
नाराशंसमिदं नचास्ति विहितं तद्देवताशंसनम् ॥
येनासिन् ~~[illegible]~~ ऋभवे ह परे हि त्रिबधा दवाश्च पिऽऽसौ तिबाः
संश्लिष्टाः परदैवतोपनिषदां हि साः परेपूरुषाः ॥ २३ ॥

अथ सप्तमी कला

॥ अत्र मनुष्यगन्धस्य आन्तर्यस्तात्त्विकोऽर्थः ॥

१९३ ॥ मनुष्यगन्धोऽत्र न त्वाद्य गन्धः
नो भौतिको मानवदेहगन्धः ॥
ध्यानमानसः आन्तरसूक्ष्मगन्धः
सोऽप्यन्तरात्मन्यपि सोऽन्नगन्धः ॥ १ ॥

१९४ ॥ तत्कामसङ्कल्पदुरन्तरङ्गे
तत्कल्पनाधूपितधूमरङ्गः
तद्वासनासन्नमनस्तरङ्गे
तद्भावनासंहितदुस्तरङ्गः ॥ २ ॥

॥ अत्र रुद्रमन्त्रवर्णः ॥

* ॥ चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादानिधातोः ॥
न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥
(मेधातिथिः ऋ. मं. १। ।)

१९५ ॥ दुस्तारणं दुर्व्यसनानुबन्धनं
दुःखादनुस्यूतमनोनिबन्धनम् ॥
दुस्त्याज्यमन्तर्हितदुष्टबन्धनं
तद्दुस्पृहादुर्वचनानुबन्धनम् ॥ ३ ॥

॥ मनसोऽपि मूलं बीजमतः कामः ॥

॥ अभिन्नार्थे तदङ्गमन्त्र वर्णः ॥

(॥ कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ॥
सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥
प्रजापतिः ऋक्.मं. १०१)

१६५ ॥ कामः स रेतो मनसोऽपि-मूलं
सूक्ष्मं ह्यविद्या परकं समूलम् ॥
तेनैव पूर्वं ह्यसति ~~[illegible]~~ प्रपन्नं
सतोऽनुबन्धं हृदयेऽन्वविन्दन् ॥ ६५

१६७ ॥ साहस्मने सेव भवे पराविद्या
मूलाच्च ~~[illegible]~~ऽप्युभयाऽप्यविद्या ॥
तद्वासनाऽन्तर्हित ~~बी~~ बीजमूलं
स्वान्तं मनोऽन्तःकरणं तु तूलम् ॥ ६७॥

१६८ ॥ तद्वासनाया हृदि संस्पृहायाः
स्वात्मन्यविद्याऽऽहितान्तर मूर्ति कायाः ॥
निर्मूलनेनैव हि देवताऽलं
प्राप्यं हि मर्शितं ~~[illegible]~~ निवृत्ति सत्त्वम् ॥६८॥

१९९ नसत्यंहि देव त्वत्कृते ऽन्नकारणं
हि आत्मभावादमृतत्वसाधनम् ।
अज्ञानमेवात्मनि सत्परायणं
धीयोगतः सिध्यति हृत्प्रसादनम् ॥ ७ ॥

२०० ग्रं मतद्वारस्तन्यामूलमनुबद्धगन्धं
हृद्भावनामानसमूलगन्धम् ।
वियोगतस्तेऽत्र भवः समस्तं
व्यवारयंस्ते तपसा स्व· ~~[illegible]~~ संस्थम् ॥ ८ ॥

२०१ ॥ देव त्वमायुर्भुवि तेजसाऽऽपूर्णं
तत्सोमपानाद्दिवि चामृतान्नम् ।
स्वेन्द्रेण सख्यं परमामृतत्वं
प्रापुः ~~त्वं~~ स्वयं स्वाभिविदित्य सत्त्वम् ॥ ९ ॥

२०२ ॥ प्राणात्मनां तन्मरुतां निकामर्द्धिजां
प्रत्यग्निवाचामनसा पितृति त्रिधाम ॥
प्रापुस्त्रयस्ते क्रमशः परात्मतां –
स्वेन्द्रेण युक्ताः परमामृतात्मताम् ॥ १० ॥

૨૦૩ "સંવિદ્યુયો મત તદા ક્રિયયા ~~[illegible]~~ સમં
ન મુંચતી હ્રીડયમન્તનમશ્નુતે "
સાહિત્યયાઽઽઽમોઽભ્યન્તં સંવિન્દતે
ન સોઽશ્નવાપ્ત સ્વયમેવ મુચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

---

૨૦૪ " પૂર્ણાત્મતત્ત્વં પરમં સદાઽઽશ્રયે
બ્રહ્મૈવ સત્યં પ્રથિતં તદદ્વયમ્ ॥
શ્રેયઃ પુનિઃ શ્રેયસ કૃત સમુચ્ચયં
તદક્ષરં બ્રહ્મ સદૈકં મદ્વયમ્ ॥ ૨૪

હૃદ્ગ્રન્થિભેદેન મોક્ષે મૂલં સાધનમ્ ॥

" આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ
સ્મૃતિપ્રતિલમ્ભે સર્વગ્રન્થીનાં વિપ્રમોક્ષઃ ॥ (છાં. ૭)

---

૨૦૫ " આહારશુદ્ધૌ હૃદિ સત્ત્વશુદ્ધિઃ
ધ્રુવા સ્મૃતિઃ સાઽઽત્મનિ સત્ત્વશુદ્ધૌ ॥
સ્મૃતેઃ પુનાત્મેવ કૃતેશ્વસાક્ષાત્
હૃદ્ગ્રન્થિભેદાદિહ વિપ્રમોક્ષઃ ॥ ૨૬ ॥

---

२०६ ॥ मोक्षः स ~~आ~~ सत्यात्मनि नित्यसिद्धः
आज्ञान संस्कार्य इति प्रसिद्धः ॥
~~स्नानोऽपि कार्य~~
नाद्य क्रियादेरविकार्य इष्टः
अवेदवाच्या विदितो विमृष्टः ॥ १४ ॥

—

२०७ मनोऽस्याप्यथवे इष्टिनित्यसिद्धः
अलौकिकार्थोऽस्ति सदा समृद्धः ॥
नो प्राप्य आत्मैव स दाऽयमात्मः
स्वात्मस्वरूपः परचेतनात्मः ॥ १५ ॥

—

२०८ ॥ स्वात्मस्वरूपोऽप्यनोऽस्य सत्ता
सोऽयं प्रबोधात स्वचिताऽनादिष्टः ॥
सर्वाद्यधिष्ठानकालेन्दु रिष्टः
स्वानन्द सत्त्वादि परायणेष्टः ॥ १६ ॥

—

॥ અથ અક્ષરીકલા ॥

॥ મનુષ્યગન્ધે દૈવતતો વિશિષ્ટો વિશેષ્યં તત્ત્વમ્ ॥

૨૨૫- "ચિદાત્મનોઽન્ત હૃદયેઽવશિષ્ટા
સદ્ભાવના માનસચિદ્વિશિષ્ટા ॥
સા મૂલબીજાત્મક વાસનેષ્ટા
સ્યાત્ મૂલવેદોપનિબદ્ધ શિષ્ટા ॥ ૧ ॥

૨૨૬ " સન્મૂલ સદ્ભાસન સાચિદાત્મા ॥
સન્માનસોઽન્ત હૃદિ સમ્પ્રવિષ્ટઃ ॥
સા જન્મદ સોર્જુ વિ સર્વ ભુક્ત્યૈ
સદ્ભાસના સ્યાદ્ વિષયાદ્ વિમુક્ત્યૈ ॥ ૨ ॥

૨૨૭- " સા વાસનૈવાત્ર મનુષ્યગન્ધઃ
તસ્યૈવ યોગેન શરીરગન્ધઃ ॥
સંસારબન્ધઃ સકલાનુબન્ધઃ"
મનોઽનુબન્ધેન ત્રયાનુબન્ધઃ ॥ ૩ ॥

228 ॥ તસ્માદ્ વિલોકેન હિમાનવાનાં
દેવ ત્રાસિધ્ધિશ્ચ સુવાસનાનામ્ ॥
મ્ સો વિમોકાર્થં મવાસનાનાં
દિશાત્ તત્ત્વં તદ માનવાનામ્ ॥ ૪ ॥

229 ॥ તસ્યાનુભાવાય સતામ્ મૂર્ખાણાં
મૂર્ખસ્તપઃ સંયતતામ્ બીણામ્ ॥
મનુષ્યગન્ધસ્ય નિવારણાર્થં
તન્મન્ત્રા યેગોઽયમિહ ત્ર્યાણામ્ ૫ ॥
તન્મન્ત્રસ્ય રહસ્યાર્થઃ (યેભ્યો માતા)

230 ॥ યેભ્યો માતા મધુમત્પિન્વતે પયઃ
પીયૂષં દ્યૌરદિતિ રદ્રિબર્હાઃ ॥
ઉક્થશુષ્માન્ વૃષભરાન્ સ્વપ્નસ્તાન્
આદિત્યાઁ અનુમદા સ્વસ્તયે ॥
(ઋક્ મં)

230 ॥ યેભ્યો નિજૈભ્યો ભુવિ માનવેભ્યઃ
સમસ્તો મદ્ધ્યા દિવિ દેવ તેભ્યઃ ॥
માતા મહી સા મધુમત્ પયઃ સ્વં
દદાતિ ભાત્રી મધુ વિદ્યયાઽઽસમ્ ॥ ૬ ॥

२३१ " पीयूषमाद्यं प्रार्थितं प्रख्यानं
दिव्याऽदितिः सा वितताऽत्यखण्डा ।
द्यौरद्रिबर्हाः परमं पवित्रं
यत्रेप्सिता ऽऽखण्डलवैद्युताऽद्य ॥ ७ ॥
उत्तरार्चिक्याम् ॥

~~२३२~~ " उक्थशुभान् वृषभरान् स्वप्नसस्तान्
आदित्याँ अनुमदा स्वस्तये ॥
२

२३२ " तान् वक्ष्यशुभान् परवाग्बलिष्ठान्
वृष्टिप्रकृष्टान् वरधिद्गरिष्ठान् ।
सुकर्मणोऽष्टानदितेः सुपुत्रान्
तान् स्वस्तये चानु मद प्रहृष्टान् ॥ ८ ॥
॥ द्वितीयो मन्त्रः ॥

~~२४~~ " २

" त्वा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे
यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

२ (ऋक्")

२३३ ॥ ध्यानं हि पित्रे जगतां सवित्रे
तद्धिम्नदेवाय सते सुवर्णे।॥
यत्नैर्नियोगमजाप्रिता सनिष्ठैः
योगात्मं ~~ध्यायोग~~ सत्वैः करणैः ~~सुकर्मा~~ हि विनिर्दिष्टय ९॥

~

२३४ ॥ बृहस्पते ब्रह्मणि वीरवर्षैः
ते सुप्रजाः स्याम सदाऽमृतेषु ॥
ब्रह्मन्नवयं ते व्रतयोरपीणं॥
नित्यं भवामोऽध्यनरवाववशिष्ठाः॥ १०॥

~

२३५ ॥ ज्ञातेन मन्त्राद्धितयेन योगात
स सं हि देव त्वमसि प्रपन्नाः॥
सत्सोमपानाय सर्वे ~~सम~~ प्रति धदाः
युक्तास्त्रयस्ते त्रिभवः समृद्धाः॥ ११॥

~

२३६ प्रापुः पुनस्ते दिवि देव पङ्क्तिं
यद्योतिभाजः प्रकृतिप्रदीप्ताः॥
सखोऽनुजग्मुः सवितुः समीपे
हिमानु भानाय करं प्रतीपम्॥ १२

૨૩૭ " ગાયત્રિ વાચોઽધિષ્ઠિતા સવિત્રા
પ્રાણાત્મના તે તપસ્યા પવિત્રાઃ"
તદ્દેવપઙ્ક્તૌ સહસો પવિષ્ઠાઃ
પૂર્ણાં નજાનુ નિજભાવશિષ્ઠાઃ॥ ૧૩॥

—

૨૩૮ " સાવિત્રસદ્દેવતસત્ત્વશિલ્પં
તત્સોમપાત્રં મનસં વિશિષ્ટમ્"
રાકેપુનશ્ચક્રુરદશ્ચયસ્મિ
મુક્ત્યૈ વિભક્તં પ્રબભૌ વિચિત્રમ્" ૧૪"

—

૨૩૯ "પ્રજાપતિસ્તં સવિતારમૂચે
ગુહ્યં વચસ્તાન્મનસૈવ વાચ્યમ્"
ત્વમેવ પૂર્વં પિતૃ. સોમમેતૈઃ
તથૈવ સધો મનસા સહૈતૌઃ" ૧૫"

—

૨૪૦ પ્રજાપતિં સ્વં સવિતા સુભાવાત્
તં પ્રત્યુવાચ પ્રકૃતાં સુવાચમ્"
આદૌ તથાન્તેઽપિ ચ દિવ્યસોમં ॥ ૧૬॥
ત્વમેવમેઽસ્યેન પિબેતેષુ સામ્રાજ્યપ(ગૌપ્યાવૃપ

૨૪૧ " પ્્રજાપતિસ્તત્ર પપૌ સ્વમિષ્ટં
સોમં તથૈવોઽજયતોઽવિશિષ્ટમ્ "
તતસ્ત્રિભિસ્તૈઃ સવિતા પપૌ સન્
સમાનભાવેન તતોઽવશિષ્ટમ્ ॥૨૭॥

૨૪૨ " તસ્સોમપાનાદ્ ભવન્ત્રયસ્તે
દિવાકૃતત્ત્વ પરમાયુરાપ્તાન ॥
તેનૈવ તે દેવગણે પ્રવિષ્ટાઃ
તે દેવતાત્માન ઇતિ પ્રશિષ્ટાઃ ॥૨૮॥

॥ સોમરસસ્ય ઉભયાર્થે વા ॥
॥ તત્રાયં ઋક્ મન્ત્રવર્ણઃ ॥
॥ સોમં મન્યતે પપિવાન્ યત્સંપિષન્ત્યોષધિમ્ ॥
સોમં યં બ્રહ્માણો વિદુર્ન તસ્યાશ્નાતિ કશ્ચન ॥
(ઋગ્.)

વૈદિક પ્રતિઓ(ઘૂ) મેઘાસવ ૨
સં. વૈધાનિક યજનાયનવહઃ ૧૩

૨૪૩ " તત્રાપિ ગુંસંહિ વિશિષ્ટ તત્ત્વં
સોમે રસાન્નન્યાપિ દિવ્યસત્ત્વમ્ ॥
તમોપહં પાર્થિવ સદ્રસં તં
સંયોજયન્ત્યત્ર ચ દૈવયજ્ઞે ॥ ૧૩ ॥

सोमरसस्य आनन्त्यं विशिष्टार्थवाय

२४५ य यं ब्राह्मणा वेदविदो विदन्ति
तं संविदानन्दरसं वदन्ति।
न तं समश्नाति हि कश्चनेति
श्रुतं हि वेदोपनिषत्सु चेत्थम्॥ २१॥

२४६ ॥ येनामृतत्वं परमं ~~विशिष्टं~~ स्वनिष्ठं
प्रापुस्त्वायस्ते ऋभवो विशिष्टम्॥
सत्यात्मकं संविदुपावशिष्टं
साक्षात्कृतात्मन्यवलोकशिष्टम्॥ २२

२४७ ॥ चिद्देवतेन्द्रेण चिदेकसत्त्वना।
सत्सार्वभौमेन सता परात्मना॥
तं सोमपानेन सहैकसत्त्वना
सत्सोमरस्येन सजूरसात्मना॥ २३।

॥ ऋभवः २ इन्द्रवन्तः॥

२४८ ॥ तेनेन्द्रवन्तः प्रभुस्त्वायस्ते
तदैव सयोगतः ऋभवः समस्ते च
पश्चात् सोमस्याश्च सु सोमपेय हे
सोमैः समिद्ध्याः श्रुतिभिः समिद्धाः॥ २४

१+

२४८ ॥ समभ्यस्यन्ते तं पवित्रास्त सोमं
पिबन्ति यत सोमरसं प्रसिद्धम्
तमेव प्राचिं पार्थिव सद्रसं तं
संस्थोजयन्त्यन्नाय देवयशेन २०

॥ ऋभुक्षान इन्द्रः ॥

२४९ ॥ सेन्द्रो विभौ स्वन ऋभुमान् प्रसिद्धः
निरोऽनुयोगेन तथा सुसिद्धः ॥
सत्येन सत्त्वेन समौ समर्थौ
सर्वाधिकारौ श्रुतिमन्त्रसिद्धौ ॥ २५॥

तयोः स्मृत्योः प्रमाद्वेन प्रबोधने पदे
सत्येन जागृति सत्त्वयोगः ॥

। तेन सत्येन जागृत मधि प्रचेतुने पदे ॥
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥
(मेधातिथिः ऋ. १। १)

૩૫૦ ॥ જાગર્તિ સસેનશ્ચૈ વાઙ્‌મુખેન
સેન્દ્રસ્તથાઽગ્નિશ્ચ વિદેક સત્ત્વૌ॥
પ્રચેતનેઽગ્રે પરમે પદે સ્વે
તસ્યાવતોધેન પરાક્રમ સત્ત્વે ॥૨૬॥

॥ તયોર્યોગે ઋઙ્‌મન્ત્રાવર્ણાઃ ॥
॥ અહં ચ ત્વં ચ વૃત્રહન્ સંયુજ્યાવ સનિભ્ય આ ॥
અરાતીવા ચિદદ્રિવો ભદ્રા ઇન્દ્રસ્ય રાતયઃ ॥
(ઋક્.મં.)

૩૫૧- ॥ અહં તથા ત્વં ચ સમૈત્યયજ્ઞાત
યુજ્યાવ સર્વાભિગુણૈકયોગાત ॥
ઇન્દ્રસ્યદાનાનિ સમન્વિતાનિ
ભદ્રાણિ ભૂયસ્ત્વગુણાન્વિતાનિ ॥૨૭॥

॥ ઇન્દ્રો મરુત્વાન્ ઇન્દ્રવન્તો મરુતઃ ॥
(૧) ॥ મરુત્વાઁ ઇન્દ્ર વૃષભો રણાય ॥ - ઋક્
(૨) મરુત ઇન્દ્રવન્તાઃ ॥ (ઋક્
(૩) ॥ વાયુઃ સહ સેન્દ્રવાન્ સમવયનઃ ॥ (છન્દો
(૪) ઇન્દ્રો મરુત્વાન્ સમવયમાત્ર છન્દો.

---

૨૫૨ "ઇન્દ્રો મરુત્વાનિતિ સંસ્તુતોઽપિ
તેઽપીન્દ્રવન્તો મરુતઃ પ્રકીર્ત્યાઃ
સિદ્ધસ્તથેન્દ્રોઽપ્યૃભુમાન્ સમિદ્ધઃ
તથૈવ પુનસ્તે ત્વૃભુરિન્દ્રવન્તઃ ॥ ૨૮ ॥
૨

ક નીરૂપો વાયુઃ ॥

(૧) " ત્રયઃ કેશિનાં ધ્રાજિરેકસ્ય દદૃશે ન રૂપમ્
(દીર્ઘતમાઃ ઋક્. ૧.૧૬૪.૪૪)

(૨) " આત્મા દેવાનાં — ઘોષા ઇદસ્ય શૃણ્વિરે
ન રૂપં તસ્મૈ વાતાય હવિષા વિધેમ"
(ઋક્. ૧૦

ગમ્યતે
નીરૂપોઽપિ વાયુઃ ઇન્દ્રયોગેન દર્શિતઃ

(૩) " ઇન્દ્રેણ સં હિ દૃક્ષસે સંજગ્માનો અબિભ્યુષા
મન્દૂ સમાનવર્ચસા (ઋક્. ૧
૨

૨૫૩ " વાયુસ્તુ નીરૂપ ઇહ પ્રશસ્યઃ
સેન્દ્રેણ સન્દૃશ્યતે ઇત્યપીહ ॥
દ્વૌ વૌ સમાનૌ સમવર્ચસૌ સ્તઃ
સમાન ઇન્દ્રૌ સમસત્ત્વકૌ સ્તઃ ॥ ૨૯ ॥
૨

૧૫

॥ તેનૈવ વાયુ દર્શિનો સઃ પશ્યતોપિ સ્થિતઃ ॥

॥ વાયવાયાહિ દર્શત ॥ (ઋક્.૧।૨।૧)

૨

૨૫૪ ॥ તેનૈવ વાયુઃ સચ દર્શિનોયઃ
સસોમપાનાય ઋચા સમાહુતઃ ॥
તાવિન્દ્રવાયૂ સહસઙ્ગતૌ સ્તઃ
સ્યાતાં દ્વિદૈવ સપદૌ સમસ્તૌ ॥ ૩૦ ॥

૨

॥ વેદે સાઙ્કેતિક સઙ્ગ્યા નિર્દિષ્ટૌ દ્વૌ તૌ સખૌ
જીવેશાખ્યાનૌ મતતઃ ॥

॥ દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષસ્વજાતે ।
તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્તિ અનશ્નન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥
(દીર્ઘતમાઃ ઋક્.૧।૧૬૪।)

૨ હૃદિ ~~[illegible]~~ માત્ર તેન્દ્રૌ

૨૫૫ ॥ જીવેશસખ્યૌ ~~[illegible]~~ન્દ્રઃ
દ્વૌ તૌ સુપર્ણૌ સયુજૌ સખાયૌ
તથા ઋભુર્માનવ દેવતાત્મા
સેન્દ્રઃ સ્વયં દૈવત સાર્વભૌમઃ ॥ ૩૧ ॥

૨

તૌ " દ્રુમાવપિ સમાનૌ સોમપાન સ્વામિકૌ ॥
અભિન્નશ્ચૈ ઔપાન પદો શ્લોકઃ ॥ ~~ન્ત્રવર્ણઃ~~ ॥

"ઋતં પિબન્તૌ સુકૃતસ્ય લોકે
ગુહાં પ્રવિષ્ટૌ પરમે પરાર્ધે ॥
છાયાતપૌ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ
પઞ્ચાગ્નયો યે ચ ત્રિણાચિકેતાઃ ॥
ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનૌ હિ તદ્દર્શનાત (કઠોપ. ૩.૧)

૧૫૯ " ઋતં પરં સોમરસં પિબન્તૌ
સર્વાન્તરસ્થૌ ચ વિદાત્મકૌ તૌ ॥
છાયાતપાખ્યાવનુરૂપ સત્ત્વૌ
દ્વૌ તૌ સમસ્તૌ ચ નિરૂપસત્ત્વૌ તૌ ॥

॥ ઇતિ અષ્ટમીકલા સમ્પૂર્ણા ॥ ૮ ॥
॥ અન્ત્યાયમુ (માન્તિમઃ) પસંહારશ્લોકઃ ॥
॥ માનવઃ સ્વયં દ્રષ્ટુઃ સદેવતાત્મકોઽમૃત
મન્યતાં પરાભૂત ક સત્ત્વકઃ સદિન્દ્રવાન્ ॥
દેવવેન્દ્રસાર્વભૌમવાગ્ન્યાયસ્થવિદાત્મવાન
દેવરાજ હાર્દિસત્ત્વકોઽભૂત તાત્ત્વ સત્ત્વવાન્ ॥
॥ ૮૮ ॥

॥ ई ॐ श्रीः ॥

"ॐ भद्रं नो अपि वातय मनः॥

॥ वैदिक ऋभुदेवतासूक्तानां सङ्ग्रह सूची ॥

(१) प्रथमं ऋभुदेवतासूक्तम्

मेधातिथिः काण्वः॥ (ऋक्. सं. मं. १। २०।१-८)

"अग्निं द्वादश मेधातिथिः०" "अयमकारविदः०"

१ "अयं देवाय जन्मने०- (पत्रे·

(२) द्वितीयं आर्भवं सूक्तम् ॥

कुत्सः आङ्गिरसः॥ ऋक्. मं. १। ११०।१-९

"ततं नावामिवं तु०-

२ ततं मे अपस्तदु तायते पुनः०- पत्रे·

१७
५

(३) तृतीयं आर्भवं सूक्तम् ॥

कुत्सः आंगिरसः· ऋक्. मं. १।१११।१-५

"तक्षन् पश्यान्त्या त्रिवृत्० ॥ २२

३ तक्षन् रथं सुवृतं विद्मनापसः०० पत्रे·

२

(४) ॥ चतुर्थं आर्भवं सूक्तम् ॥ २२

॥ दीर्घतमाः मामतेयः औचथ्यः ॥ (ऋ. १।१६१।१-१४)

" किमु श्रेष्ठः षळूना ऽऽर्भवं त्रिकु बन्तम् ॥ ३६

४ किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्० ७

२

(पन्ने॰

(५) पञ्चमं आर्भवं सूक्तम् ॥

॥ विश्वामित्रः गाथेयः ॥ (ऋ. ३।६०।१-७)

४३

५ इहेह वो मनसा बन्धुता नरः॰ पन्ने २१

२

(६) षष्ठं आर्भवं सूक्तम् ॥

॥ वामदेवो गौतमः ॥ ऋ. ४।३३।१-११

६ (प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्ये॰- (पन्ने ५४

+ " प्र ऋभुभ्य एकादशार्भवं वै॰

२

(७) सप्तमं आर्भवं सूक्तम् (ऋक् ४।३४।१-११

७ ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छ॰ (पन्ने

(८) अष्टमं आर्भवं सूक्तम् ॥ ऋ. ४।३५।१-९ ११

८ इहोप यात शवसो नपातः॰ (पन्ने॰ ५४

११

६५

२

॥ ई ॐ श्रीः ॥

॥ ऋभुदेवतासूक्तानि ॥

॥ अथ (१) प्रथमं ऋभुदेवताकं सूक्तम्

(सर्वानु. सूत्रम्: अग्निं द्वादश मेधातिथिः · ऋक्. १।१२।१

॥ अयमष्टावार्भवम्० (ऋक्. १।२०।१-८) छन्दः॥

मेधातिथिः काण्वः ऋषिः। ऋभवो देवता। गायत्री -

१ ॥ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ॥

अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

२ य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी ॥

शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

३ तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् ॥

तक्षन्धेनुं सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

४ युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः ॥

ऋभवो विष्ट्यक्रत ॥ ४ ॥

५ सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता ॥

आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

६ उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् ॥

अकर्त चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

७ ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते ॥

एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

८ अधारयन्त वन्हयोऽभजन्त सुकृत्यया ।।
भागं देवेषु यज्ञियम् ।। ८ ।।

इति प्रथमं आर्भवं सूक्तं समाप्तम् ।।

(२) अथ द्वितीयं आर्भवं सूक्तम् ।।

"ततं नवार्भवं तु० स॰सू॰ (नवर्चं) सूक्तद्वयम्
स्॰ कुत्सः आङ्गिरसः ऋषिः। ऋभवो देवता पञ्चमीनवम्यौ
(२) त्रिष्टुभौ शिष्टाः सप्त जगत्यः ।। (छन्दः)

१
ततं मे अपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते ।।
अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृप्णुत ऋभवः ।। ।। १ ।।

१०
आभोगयं प्र यदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मम केचिदापयः ।।
सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहम् ।।

११ ।। २ ।।
तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रवयन्त ऐतन ।।
त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम् ।।
।। ३ ।।

१२
विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ॥
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः
२ ॥४॥

१३
क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेनँ एकं पात्रमृभवो जेहमानम् ॥
उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रव इच्छमानाः ॥५॥
२

१४
आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः स्रुचेव घृतं जुहवाम विद्मना ॥
तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिर ऋभवो वाजमरुहन् दिवो रजः
२ ॥६॥

१५
ऋभुर्न इन्द्रः शवसा नवीयानृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ॥
युष्माकं देवा अवसाऽहनि प्रियेऽ३भि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम् ॥
२ ॥७॥

१६
निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः ॥
सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिव्री युवाना पितराकृणोतन ॥
२ ॥८॥

१७
वाजेभिर्नो वाजसातावविड्ढ्यृभुमाँ इन्द्र चित्रमा दर्षि राधः ॥
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥
२
॥इति द्वितीयम् आर्भवं सूक्तम् ॥९॥

॥ समाप्तम् ॥
२

अथ तृतीयं आर्भवं सूक्तम्। ऋ. १।१११।१-५)

कुत्सस्यार्षम्। पञ्चर्चम्।

स:
(३) "तक्षन् पञ्चोना त्रिष्टुप् (५-) (चतस्रो जगत्यः
कुत्सः ऋषिः। ऋभवो देवता। अन्त्या त्रिष्टुप्। शिक्षाः

१८
तक्षन् रथं सुवृतं विद्मनापस स्तक्षन् हरी इन्द्र वाहा वृषण्वसू ॥
तक्षन् पितृभ्यां मृभवो युवद्वय स्तक्षन् वत्साय मातरं सचाभुवम् ॥
॥१॥

१९
आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिषम् ॥
यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियम्
॥२॥

२०
आ तक्षत सातिमस्मभ्यं मृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ॥
सातिं नो जैत्रीं सम्महेत विश्वाहा जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिम्
॥३॥

२१
ऋभुक्षणमिन्द्रमा हुव ऊतय ऋभून् वाजान् मरुतः सोमपीतये ॥
उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये
जिषे ॥४॥

२२
ऋभुर्भराय संशिशातु सातिं समर्यजिद्वाजो अस्माँ अविष्टु ॥
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

॥ इति तृतीयमार्भवं सूक्तम् ॥५॥

॥ समाप्तम् ॥

॥ अथ चतुर्थमार्भवं सूक्तम् ॥

"दैर्घतमस मार्भवम् ॥ (ऋक्.सं.मं.१।१६१।१-१४)

दीर्घतमाः ऋषिः ऋभवो देवताः। जगती छन्दः। अन्त्या त्रिष्टुप्"

"किमु श्रेष्ठः पञ्चना आर्भवम् त्रिष्टुबन्तम्।

सू. (४)

२३- "किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्
किमीयते दूत्यं१ कद्यदूचिम ॥
न निन्दिम चमसं यो महाकुलो-
ऽग्ने भ्रातर्द्रुण इद् भूतिमूदिम ॥१॥

२४ "एकं चमसं चतुरः कृणोतन
तद् वो देवा अब्रुवन् तद् व आगमम् ॥
सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ
साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥२॥

२५ "अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतना-
श्वः कर्त्वो रथ उतेह कर्त्वः ॥
धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा
तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमसि ॥३॥

२६ "चकृवाँसं ऋभवस्तदपृच्छत
क्वेदभूद्यःस्य दूतो न आजगन् ॥
यदावाख्यच्चमसाञ्चतुरः कृताना-
दित् त्वष्टा ग्नास्वन्तर्न्यानजे ॥ ४ ॥

२७ हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवी-
च्चमसं ये देवपानमनिन्दिषुः ॥
अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ
अन्यैरेनान् कन्या३ नामभिः स्परत ॥ ५ ॥

२८ इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं
बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ॥
ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत
स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ॥ ६ ॥

२९ निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभि-
र्या जरन्ता युवशा ता कृणोतन ॥
सौधन्वना अश्वादश्वमतक्षत
युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

३० इदमुदकं पिबते त्यब्रवीतने-
दं वा घा पिबता मुञ्जनेजनम् ॥
सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ
तृतीये घा सवने मादयाध्वै ॥८॥

३१ आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीद्-
अग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ॥
वधर्यन्तीं बहुभ्यः प्रैको अब्रवीद्-
ऋता वदन्तश्चमसाँ अपिंशत ॥९॥

३२ श्रोणामेक उदकं गामवाजति
मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतम् ॥
आ निम्रुचः शकृदेको अपाभरत
किं स्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥१०॥

३३ उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं
निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ॥
अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे
तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥११॥

३४ सम्मील्य यद् भुवना पर्यसर्पत
क्वस्वित् तात्या पितरा व आसतुः ।
अशपत यः करस्नं व आददे
यः प्राब्रवीत् प्रो तस्मा अब्रवीतन ॥ १२ ॥

३५ सुषुप्वांस ऋभवः तदपृच्छता-
गोह्य क इदं नो अबूबुधत् ।
श्वानं बस्तो बोधयितारमब्रवीत्
संवत्सर इदमद्या व्यख्यत ॥ १३ ॥

३६ दिवा यान्ति मरुतो भूम्याग्नि-
रयं वातो अन्तरिक्षेण याति ।
अद्भिर्याति वरुणः समुद्रै-
र्युष्मां इच्छन्तः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

॥ इति चतुर्थं आर्भवं सूक्तम् ॥
समाप्तम्

॥ अथ षष्ठमं आर्भवं सूक्तम्

॥ विश्वामित्रस्यार्षम् ॥ ऋक्सं० ३।६० ॥

॥ इहेह वः सप्तार्भवम् तृचोऽन्त्यः ऐन्द्रश्च ॥ सू॰

विश्वामित्रः गाथिनः ऋषिः । ऋभवो देवताः ।

सू (५) अन्त्यस्य तृचस्य इन्द्रश्च देवताः । जगती छन्दः ।

२७ ॥ इहेह वो मनसा बन्धुता नर

उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा ॥

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्पसः

सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ॥ १ ॥

२८ इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशु

र्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ॥

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे

विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ २ ॥

२९ याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत

यया धिया गामरिणीत चर्मणः ॥

येन हरी मनसा निरतक्षत

तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ ३ ॥

४० इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचाँ
अथो वशानां भवथा सह श्रिया ॥
नवः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः
सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥

॥ इन्द्रः २ ऋभवश्च देवताः ५-७ ॥

४१ इन्द्र ऋभुभि र्वाजवद्भिः समुक्षितं
सुतं सोम मावृषस्वा गभस्त्योः ॥
धियेषितो मघवन् दाशुषो गृहे
सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥ ५ ॥

२

४२ इन्द्र ऋभुमान् वाजवान् मत्स्वेह नो -
ऽस्मिन् त्सवने शच्या पुरुष्टुत ॥
इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे
व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥ ६ ॥

२

४३ इन्द्र ऋभुभि र्वाजिभि र्वाजयन्निह
स्तोमं जरितु रुप याहि यज्ञियम् ॥
शतं केतेभि रिषिरेभि रायवे
सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥
२ इति पंचमं आर्भवं सूक्तं समाप्तम् ॥

॥ अथ षष्ठं आर्भवं सूक्तम् ॥
(ऋक्: ४।३३।१-११)

॥ वामदेवस्यार्षम् एकादशर्चम् ॥

"प्र ऋभुभ्य एकादशार्भवं तु" त्रैष्टुभम्"

॥ वामदेव ऋषिः। ऋभवो देवताः। त्रिष्टुप् छन्दः ॥

ज (धे)

४४ "प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य
उपस्तिरे श्वैतरीं धेनुमीळे ॥
ये वातजूतास्तरणिभिरेवैः
परि द्यां सद्यो अपसो बभूवुः ॥ १ ॥

४५ यदाऽरमक्रन्नृभवः पितृभ्यां
परिविष्टी वेषणा दंसनाभिः ॥
आदिद्देवानामुप सख्यमायन्
धीरासः पुष्टिमवहन्मनायै ॥ २ ॥

४६ पुनर्ये चक्रुः पितरा युवाना
सना यूपेव जरणा शयाना ॥
ते वाजो विभ्वाँ ऋभुरिन्द्रवन्तो
मधुप्सरसो नोऽवन्तु यज्ञम् ॥ ३ ॥

४७ यत् सं वत्स मृभवो गामरक्षन्
यत् सं वत्स मृभवो मा अपिंशन् ॥
यत् सं वत्समभरन् भासो अस्या-
स्ताभिः शचीभिरमृतत्वमाशुः ॥ ४ ॥

४८ ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करोमि
कनीयान् त्रीन् कृणवामेत्याह ॥
कनिष्ठ आह चतुरस्करेति
त्वष्ट ऋभवस्तत् पनयद् वचो वः ॥ ५ ॥

४९ सत्यमूचुर्नर एवा हि चक्रु-
रनु स्वधा मृभवो जग्मुरेताम् ॥
विभ्राजमानाँश्चमसाँ अहेवा-
वेनत् त्वष्टा चतुरो ददृश्वान् ॥ ६ ॥

५० द्वादश द्यून् यदगोह्यस्या-
तिथ्ये रणन् ऋभवः ससन्तः ॥
सुक्षेत्राकृण्वन्ननयन्त सिन्धून्
धन्वातिष्ठन्नोषधीर्निम्नमापः ॥ ७ ॥

५१ रथं ये चक्रुः सुवृतं नरेष्ठां
ये धेनुं विश्वपुषं विश्वरूपाम् ॥
त आ तक्षन्त्वृभवो रयिं नः
स्ववसः स्वपसः सुहस्ताः ॥ ८ ॥

५२ अपो ह्येषा मजुषन्त देवा -
अभि क्रत्वा मनसा दीध्यानाः ॥
वाजो देवाना मभवत् सुकर्मे
न्द्रस्य ऋभुक्षा वरुणस्य विभ्वा ॥ ९ ॥

५३ ये हरी मेधयोक्था मदन्त
इन्द्राय चक्रुः सुयुजा ये अश्वा ॥
ते रायस्पोषं द्रविणान्यस्मे
धत्त ऋभवः क्षेमयन्तो न मित्रम् ॥ १० ॥

५४ इदाह्नः पीतिमुत वो मदं धु -
र्न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः ॥
ते नूनमस्मे ऋभवो वसूनि (इति षष्ठं आमवि
तृतीये अस्मिन् त्सवने दधात ॥ ११ ॥ सूक्तं ॥

॥ अथ सप्तमं आर्भवं सूक्तम् ॥

(सू.७) ॥ वामदेवार्षम् एकादशर्चं त्रैष्टुभम् ॥

(ऋ.सं.मं.४।३४।१-११)

७

५५ ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छे-
मं यज्ञं रत्नधेयोप यात ॥
इदा हि वो धिषणा देव्यह्ना-
मधात् पीतिं सं मदो अग्मता वः॥१॥

५६ विदानासो जन्मनो वाजरत्ना
उत ऋभुभिर्ऋभवो मादयध्वम् ॥
सं वो मदा अग्मत सं पुरन्धिः
सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वम् ॥ २॥

५७ अयं वो यज्ञ ऋभवो अकारि
यमा मनुष्वत् प्रदिवो दधिध्वे ॥
प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थु-
रभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः॥३॥

५८ अभूदु वो विधतो रत्नधेय -
मिदा नरो दाशुषे मर्त्याय ॥
पिबत वाजा अभृतो ददे वो
महि तृतीयं सवनं मदाय ॥४॥

२

५९ आ वाजा यातोप न ऋभुक्षा
महो नरो द्रविणसो गृणानाः ॥
आ वः पीतयोऽभि पित्वे अन्हा -
मिमा अस्तं नव स्व इव ग्मन् ॥५॥

२

६० आ नपातः शवसो यातनोपे -
मं यज्ञं नमसा हूयमानाः ॥
सजोषसः सूरयो यस्य च स्थ
मध्वः पात रत्नधा इन्द्रवन्तः ॥६॥

२

६१ सजोषा इन्द्र वरुणेन सोमं
सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥
अग्ने पाभि ऋतुपाभिः सजोषा
ग्नास्पत्नीभी रत्नधाभिः सजोषाः ॥७॥

६२ सजोषस आदित्यैर्मादयध्वं
सजोषस ऋभवः पर्वतेभिः ॥
सजोषसो दैव्येना सवित्रा
सजोषसः सिन्धुभी रत्नधेभिः ॥ ८ ॥

२

६३ ये अश्विना ये पितरा य ऊती
धेनुं ततक्षु ऋभवो ये अश्वा ॥
ये अंसत्रा य ऋधग् रोदसी ये
विभ्वो नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ९ ॥

२

६४ ये गोमन्तं वाजवन्तं सुवीरं
रयिं धत्त वसुमन्तं पुरुक्षुम् ॥
ते अग्रेपा ऋभवो मन्दसाना
अस्मे धत्त ये च रातिं गृणन्ति ॥ १० ॥

२

६५ नापाभूत न वोतीतृषामा -
निः शस्ता ऋभवो यज्ञे अस्मिन् ॥
समिन्द्रेण मदथ सं मरुद्भिः (इति सप्तमं आर्भवं
सं राजभी रत्नधेयाय देवाः ॥ ११ ॥ सूक्तं
॥ ७ ॥ २ समाप्तम्)

"अथ अष्टमं आर्भवं सूक्तम्"
(तृतीयं)

८
(८) वामदेवस्यार्षम्, नवर्चम् त्रैष्टुभम् " (ऋ. ४।३५।१-९)

६६ इहोप यात शवसो नपातः
सौधन्वना ऋभवो मा प भूत ॥
अस्मिन् हि वः सवने रत्नधेयं
गमन्त्विन्द्र मनु वो मदासः ॥ १॥

६७ आगन् ऋभूणामिह रत्नधेय-
मभूत् सोमस्य सुषुतस्य पीतिः ॥
सुकृत्यया यत् स्वपस्यया चँ
एकं विचक्र चमसं चतुर्धा ॥२॥

६८ व्यकृणोत चमसं चतुर्धा
सखे वि शिक्षेत्यब्रवीत ॥
अथैत वाजा अमृतस्य पन्थां
गणं देवानामृभवः सुहस्ताः ॥३॥

६९ किम्मयः स्विच्चमस एष आस
यं काव्येन चतुरो विचक्र ॥
अथा सुनुध्वं सवनं मदाय
पात ऋभवो मधुनः सोम्यस्य ॥४॥

७० शच्यो ऽकर्त पितरा युवाना
शच्यो ऽकर्त चमसं देवपानम् ॥
शच्या हरी धनुतरावतष्टे –
न्द्रवाहावृभवो वाजरत्नाः ॥ ५ ॥

७१ यो वः सुनोत्यभिपित्वे अह्नां
तीव्रं वाजासः सवनं मदाय ॥
तस्मै रयिमृभवः सर्ववीर –
मातक्षत वृषणो मन्दसानाः ॥ ६ ॥

७२ प्रातः सुतमपिबो हर्यश्व
माध्यन्दिने सवनं केवलं ते ॥
समृभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः
सखीँर्याँ इन्द्र चकृषे सुकृत्या ॥ ७ ॥

७३ ये देवासो अभवता सुकृत्या
श्येना इवेदधि दिवि निषेद ॥
ते रत्नं धात शवसो नपातः
सौधन्वना अभवतामृतासः ॥ ८ ॥

७४ यत् तृतीयं सवनं रत्नधेय-
मकृणुध्वं स्वपस्या सुहस्ताः ।
तदृभवः परिषिक्तं व एतत्
सं मदेभिरिन्द्रियेभिः पिबध्वम् ॥९॥

इति अष्टमम् आर्भवं सूक्तं समाप्तम् ॥

॥ अथ नवमं आर्भवं सूक्तम् ॥
चतुर्थम्

ऋ. (९) वामदेवस्यार्षम्। नवर्चम्। जागतम्। अन्त्या त्रिष्टुप्।

अ. - "अनश्वो, न्त्या त्रिष्टुप्। (ऋ. सं.) ४।३६।१)

७५ अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्यो३
रथस्त्रिचक्रः परि वर्तते रजः ।
महत् तद् वो देव्यस्य प्रवाचनं
द्यामृभवः पृथिवीं यच्च पुष्यथ ॥१॥

७६ रथं ये चक्रुः सुवृतं सुचेतसो-
ऽविह्वरन्तं मनसस्परि ध्यया ।
ताँ ऊन्व१स्य सवनस्य पीतय
आ वो वाजा ऋभवो वेदयामसि ॥२॥

७७ तद् वो वाजा ऋभवः सुप्रवाचनं
देवेषु विभ्वो अभवन् महित्वनम् ॥
जिव्री यत् सन्ता पितरा सनाजुरा
पुनर्युवाना चरथाय तक्षथ ॥३॥

२

७८ एकं विचक्र चमसं चतुर्वयं
निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः ।
अथा देवेष्वमृतत्वमानश
श्रुष्टी वाजा ऋभवस्तद् व उक्थ्यम् ॥४॥

२

७९- ऋभुतो रयिः प्रथमश्रवस्तमो
वाजश्रुतासो यमजीजनन्नरः ।
विभ्वतष्टो विदथेषु प्रवाच्यो
यं देवासोऽवथा स विचर्षणिः ॥५॥

२

८० स वाज्यर्वा स ऋषिर्वचस्यया
स शूरो अस्ता पृतनासु दुष्टरः ।
स रायस्पोषं स सुवीर्यं दधे
यं वाजो विभ्वाँ ऋभवो यमाविषुः ॥६॥

२१

८१ श्रेष्ठं वः पेशो अधि धायि दर्शतं
स्तोमो वाजा ऋभव स्तं जुजुष्टन ।
धीरासो हि ष्ठा कवयो विपश्चित -
स्तान् वं एना ब्रह्मणा वेदयामसि ॥ ७ ॥

८२ यूय मस्मभ्यं धिषणाभ्य स्परि
विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना ।
द्युमन्तं वाजं वृषशुष्म मुत्तम -
मा नो रयि मृभव स्तक्षता वयः ॥ ८ ॥

८३ इह प्रजा मिह रयिं रराणा
इह श्रवो वीरवत् तक्षता नः ।
येन वयं चितये मा त्यन्यान्
तं वाजं चित्र मृभवो ददा नः ॥ ९ ॥

॥ इति वामदेवार्षं चतुर्थ मार्षं सूक्तम् ॥

आदितः नवमं आर्षं सूक्तं समाप्तम् ॥

॥अथ दशमम् आर्भवं सूक्तम्

वामदेवऋषिः पञ्चाशत् अष्टर्चं सूक्तम्

सं.१०| "उप नोऽष्टौ चतुरनुष्टुबन्तम्" ४।३७।८)

वा(५)

८४ उप नो वाजा अध्वरमृभुक्षा
देवा यात पथिभिर्देवयानैः।
यथा यज्ञं मनुषो विक्ष्वाऽसु
दधिध्वे रण्वाः सुदिनेष्वह्नाम् ॥१॥

८५ ते वो हृदे मनसे सन्तु यज्ञा
जुष्टासो अद्य घृतनिर्णिजो गुः।
प्र वः सुतासो हरयन्त पूर्णाः
क्रत्वे दक्षाय हर्षयन्त पीताः ॥२॥

८६ त्र्युदायं देवहितं यथा वः
स्तोमो वाजा ऋभुक्षणो ददे वः।
जुह्वे मनुष्वदुपरासु विक्षु
युष्मे सचा बृहद्दिवेषु सोमम् ॥३॥

८७ पीवो अश्वाः शुचद्रथा हि भूता -
यःशिप्रा वाजिनः सुनिष्काः ॥
इन्द्रस्य सूनो शवसो नपातोऽ-
नुवश्चेत्यग्रियं मदाय ॥ ४ ॥

८८ ऋभुमृभुक्षणो रयिं वाजे वाजिन्तमं युजम् ॥
इन्द्रस्वन्तं हवामहे सदासातम मश्विनम् ॥५॥

८९ सेदृभवो यमवथ यूयं वयं च सूरयः ॥ ॥
स धीभिरस्तु सनिता मेधसाता सो अर्वता ॥६॥

९० विनो वाजा ऋभुक्षणः पथश्चितन यष्टवे ॥
अस्मभ्यं सूरयः स्तुता विश्वा आशास्तरीषणि ॥७॥

९१ तन्नो वाजा ऋभुक्षण इन्द्र नासत्या रयिम् ॥
अस्मभ्यं चर्षणिभ्य आ पुरुशस्त मघत्तये ॥ ८ ॥

इति वामदेवार्षिकं पञ्चमं सूक्तम् ५ (४८ ऋडिता)
नि

॥ आदितः दशमं आर्भवं सूक्तं समाप्तम् ॥

अथ एकादशं आर्भवं सूक्तम् ।

(११) "ऋभुक्षण आर्भवम् अन्त्या वैश्वदेवी वा ।
ऋभुक्षण इति चतुर्ऋचं वासिष्ठस्यार्षं मार्भवम्
अन्त्या वैश्वदेवी वा त्रैष्टुभम् ।

१२ ऋभुक्षणो वाजा मादयध्व-
मस्मे नरो मघवानः सुतस्य ॥
आ वोऽर्वाचः क्रतवो न यातां
विभ्वो रथं नर्यं वर्तयन्तु ॥१॥

१३ ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम
विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि ॥
वाजो अस्माँ अवतु वाजसाता-
विन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥२॥

१४ ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्ति शासा
विश्वाँ अर्य उपरताति वन्वन् ॥
इन्द्रो विभ्वाँ ऋभुक्षा वाजो अर्यः
शत्रोर्मिथत्या कृणवन् वि नृम्णम् ॥३॥

॥ ऋभुदेवतासूक्तानि ॥

॥ प्रथमं आर्भवं सूक्तं मेधातिथेरार्षम् ॥

॥ ऋक्संहितायां प्रथमे मण्डले द्वादशतमे सूक्ते निर्दिष्टः ऋषिः मेधातिथिः "अग्निं द्वादशमेधातिथिः" इति। सोऽयमेव अत्र अनुवर्तते "अयम् ह्वावार्भवम्" इति अस्मिन् विंशति-तमे आर्भव सूक्ते ॥

॥ स्वाध्यायनमध्यम् ॥

॥ यस्य निःश्वसितं वेदाः यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥

अथ प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः आरभ्यते। तत्र "अयं देवाय" इति एकविंशं (तृतीयं) सूक्तम्। तस्य ऋषिः छन्दसी पूर्ववत्। ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते। "अयमवार्भवम्" इति। विनियोगस्तु सूक्तस्य लैङ्गिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः। अष्टरस्य प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे "अयं देवाय जन्मने" इति आर्भवस्तृचः। अथ छन्दोमाः इति खण्डे सूत्रितम् - "आभिर्ला देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवा अयं देवाय जन्मने इति तृचाः। (आश्व. श्रौ. ८.६) इति।

प्रथमा ऋक् (ऋक् सं. मं. १।२०।१-८)

"अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया।
अकारि रत्नधातमः॥ १५

पदपाठः

अयम्। देवाय। जन्मने। स्तोमः। विप्रेभिः। आसया।
अकारि। रत्नऽधातमः॥ १५

(मेधातिथिः ऋषिः। ऋभवो देवता। गायत्री छन्दः। २५

ऋभवो हि मनुष्याः सन्तः तपसा देवत्वं प्राप्ताः। तेऽत्र सूक्ते देवताः। तत्संघोजन्यस्थान वाचिना जन्मशब्देन (पूर्व व्याख्यातेन अत्र) निर्दिश्यते।
"जन्मने" जायमानाय ऋभुसंघस्वरूपाय" देवाय तत्प्रीत्यर्थम्।
अयं स्तोमः स्तोत्रविशेषः विप्रेभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः आसया स्वकीयास्येन अकारि निष्पादितः। कीदृशः स्तोमः। रत्नधातमः अतिशयेन रमणीय मणिमुक्तादि धनप्रदः। स्तोत्रेण तुष्टाः ऋभवो धनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः।
आसया त आस्य शब्दात् तृतीयैकवचनस्य "सुपां सुलुक्" इत्यादिना याजादेशः। व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः। "चितः" इत्यन्तोदात्तः। धातमः रत्नानि दधातीति रत्नधाः। कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरत्वम्। १५

"द्वितीया ऋक्"

"य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी ।
शमीभिर्यज्ञमाशत ॥२॥

ये । इन्द्राय । वचःऽयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरी ॥
शमीभिः । यज्ञम् । आशत ॥

ये ऋभवः इन्द्राय इन्द्रार्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावश्वौ मनसा ततक्षुः सम्पादितवन्तः । ऋभूणां सत्यसङ्कल्पत्वात् तत्सङ्कल्पमात्रेण इन्द्रस्य अश्वौ सम्पन्नावित्यर्थः ॥ ते ऋभवः शमीभिः चमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिः यज्ञं अस्मदीयं आशत व्याप्तवन्तः । "अपः अप्नः" इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु "शमी शिमी" (नि. २.१.२२) इति पठितत्वात् । वचोयुजा । वचसा युज्यमानौ । "सत्सूद्विष" इत्यादिना क्विप् । "सुपां सुलुक्" इत्यादिना विभक्तेराकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततक्षुः । "तक्षू तनूकरणे" । लिटि झेः उसादेशः । पादादित्वात् निघाताभावः । शमीभिः । शाम्यन्ति पापानि इति शम्यः कर्माणि । औणादिक इन् । "कृदिकारादक्तिनः" (पा. ग. ४.१.४५) इति ङीष् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । आशत । "अशू व्याप्तौ" । लङि झस्य अदादेशः । "स्वादिभ्यः श्नुः" । तस्य "बहुलं छन्दसि" इति लुक् । अडागमः । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ॥२॥

॥ તૃતીયા ઋક્ ॥

તક્ષન્નાસત્યાભ્યાં પરિજ્માનં સુખં રથમ્ ।
તક્ષન્ ધેનું સબર્દુઘામ્ ॥ ૩ ॥

પદપાઠઃ — તક્ષન્ । નાસત્યાભ્યામ્ । પરિઽજ્માનમ્ । સુઽખમ્ । રથમ્ ।
તક્ષન્ । ધેનુમ્ । સબઃઽદુઘામ્ ॥ ૩ ॥

૨

નાસત્યાભ્યામ્ અશ્વિદેવપ્રીત્યર્થમ્ રથં તક્ષન્ ઋભવો દેવાઃ કિંચિદ્ રથં તક્ષન્ તક્ષણેન સમ્પાદિતવન્તઃ । કીદૃશમ્ પરિજ્માનમ્ પરિતો ગન્તારમ્ । સુખં ઉપવિશ્ય ઉપવેશને સુખકરમ્ । કિંચ ધેનું કાંચિદ્ ગાં તક્ષન્ । ધાતૂનામ્ અનેકાર્થત્વાત્ તક્ષતિરત્ર સમ્પાદનવાચી । કીદૃશીં ધેનુમ્ । સબર્દુઘામ્ સબરઃ ક્ષીરસ્ય દોગ્ધ્રીમ્ । તક્ષન્ । "બહુલં છન્દસિ" (પા.સૂ. ૬.૪.૭૫) ઇતિ અડભાવઃ । નાસત્યાભ્યામ્ ઇતિ સત્સુ સાધૂ સત્યૌ અસત્યૌ । ન અસત્યૌ નાસત્યૌ । "નભ્રાણ્નપાત્" (પા.સૂ. ૬.૩.૭૫) ઇત્યાદિના નલોપાભાવઃ । પરિજ્માનમ્ અજેઃ પરિપૂર્વસ્ય "શ્વન્નુક્ષન્" (ઉણા. સૂ. ૧.૧૫૯) ઇત્યાદિના મનિન્પ્રત્યયે અકારલોપઃ । આદ્યુદાત્તત્વં ચ નિપાતનાત્ । સબર્દુઘામ્ સબરઃ પયઃ દોગ્ધીતિ સબર્દુઘા । "દુહઃ કબ્ઘશ્ચ" (પા.સૂ. ૩.૨.૭૦) ઇતિ કપ્ । સબર ઇતિ ક્ષીરનામ પ્રાતિપદિકં ક્ષીરવાચી । ઇતિ સમ્પ્રદાયવિદઃ । કપઃ પિત્ત્વાત્ અનુદાત્તત્વે ધાતુસ્વરઃ । પ્રાતિપદિકસ્વરઃ ઇતિ સમાસે કૃદુત્તરપદપ્રકૃતિસ્વરત્વમ્

द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे "युवाना पितरा पुनः"
इति आग्निमारुत्यः। द्वितीयस्यां "अग्निं वो देवम्" इति खण्डे सूत्रितम्।
"मही द्यौः पृथिवी चनः युवाना पितरा पुनः" इति तृचौ। (आश्व.श्रौ.
सूत्रम् ८।१०) इति ।

॥ अथ चतुर्थी ऋक् ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः ।
ऋभवो विष्ट्यक्रत ॥४॥

पदपाठः — युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यऽमन्त्राः । ऋजुऽयवः ।
ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥४॥

(भाष्यम्) ऋभवः एतन्नामकाः देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्णं वृद्धावपि पुनः युवाना तरुणौ अक्रत कृतवन्तः। कीदृशाः। सत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः। पुरश्चरणानुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वात्, यद्यत् फलमुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तत्तत्फलं तथैव सम्पादयन्ति। तस्मात् जीर्णयोः पित्रोः युवत्वं सम्पादयितुं समर्था इत्यर्थः। ऋजूयवः ऋजुना मार्गेण इच्छन्तः फलसहिता इत्यर्थः। अत एव एतेषामनुष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति। विष्टी व्याप्त्या आप्रियुक्ताः, सर्वेषु कार्येषु कदापि मन्त्रसामर्थ्यस्य अप्रतिघातत्वेन व्याप्तिरुच्यते

ऋभुशब्दं यास्कः विनिर्वक्ति - "ऋभव उरु भान्तीति वा
ऋतेन भान्तीति वा ऋतेन भवन्तीति वा (नि. ११.१५) इति।
पुंवाच्य - ऋभुशब्दो यौगिकः [illegible] निपात्यते।
"सुपां सुलुक्" इत्यादिना। विभक्तेः आकारः, [illegible]
पूर्ववदाकारः। तस्य मन्त्राः बहुव्रीहौ पूर्वपद प्रकृतिस्वरः॥
ऋभुशब्दो भावप्रधानः ऋभुत्वम् [illegible] इत्यर्थः।
"अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" (पा.सू. ७.४.२५) इति दीर्घः।
"क्याच्छन्दसि" (पा.सू. ३.२.१७०) इति उ प्रत्ययः।
प्रत्ययस्वरः। क्तिचौ "[illegible]" "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्"
(पा.सू. ३.३.१७४) इति क्तिच्। तितुत्र इत्यादिना
इट्प्रतिषेधः [illegible]" इयाड् इयाज् ईकाराणाम्
उपसंख्यानम्" (पा.सू. ७.१.३९) इति तस्य ईकारादेशः
तत्र "अलोऽन्त्यस्य" (पा.सू. १.१.५२) इति अकारस्य
भवति। ततः "आद्गुणः" इति गुणे कृते "प्रथमयोः पूर्व-
सवर्णः" (पा.सू. ६.१.१०२) इति पूर्वसवर्णदीर्घः।
तं बाधित्वा परत्वात् "नादिचि" (पा.सू. ६.१.१०४) इति
ह्रस्वस्य गुणेन [illegible] सम्प्रसारणपूर्वकस्य विधेः
अनित्यत्वात् [illegible] कृत्वा [illegible] आत्मनेपद [illegible]
आदादेशः "सुपां सुलुक्" (पा.सू. ७.१.३९) इत्यादिना [illegible]
आद्युदात्तः निपातः॥

॥ अथ पञ्चमी ऋक् ॥

सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता ।
आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

पदपाठः- सम् । वः । मदासः । अग्मत । इन्द्रेण । च । मरुत्वता ।
आदित्येभिः । च । राजऽभिः ॥ ५ ॥

भाष्यम्- हे ऋभवः वः युष्माकं सम्बन्धिनः मदासः मदहेतवः सोमाः इन्द्रेण च आदित्येभिः आदित्यैश्च सम् अगमत सङ्गताः। ऋभूणां इन्द्रादिभिः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति। अत एव आवाहननिगदः आश्वलायनेन एवं पठितः "इन्द्रमादित्यवन्त-मृभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिवन्तं विश्वदेव्यावन्त-मावह" (आश्व.श्रौ. ५।३) इति। कीदृशेनेन्द्रेण मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन। अत एव मन्त्रान्तरमेवमाम्नायते "मरुत्वाँ इन्द्र सख्ये ते अस्तु" (ऋ.सं. ८।६६।७) इति। कीदृशैरादित्येभिः राजभिः दीप्यमानैः॥ मदासः - माद्यन्ति एभिरिति मदाः सोमाः "मदोऽनुपसर्गे" (पा.सू. ३।३।६७) इत्यप्। तस्य जसि "आज्जसेरसुक्" इति जसः असुगागमः। अग्मत गमेः संपूर्वात् लुङि "समो गम्यृच्छिभ्याम्" (पा.सू. १।३।२९) इत्यादिना आत्मनेपदम्। च्लेः आदेशः। "मन्त्रे घस" इत्यादिना च्लेर्लुक्।

"गामृत" (पा.सू. ६।४।१६) इत्युपधाया दीर्घः।
"अनदिवात्र" इति सूत्रो भवति प्रयोगः। निघातः॥
[illegible] कृता। भवतः अस्य सर्वोऽपि [illegible] (पा.सू. ८.४.२९) इति [illegible] संज्ञायाम् [illegible]
[illegible]। "ह्रस्वः" (पा.सू. ८, २, १०) इति [illegible]
आर्धधातुकत्वम्। "बहुलं छन्दसि" (पा.सू. ७.१.१०) इति।
[illegible] "बहुवचने" [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]

संहितापाठः

उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम्।
अकर्त चतुरः पुनः ॥६॥

पदपाठः

उत। त्यम्। चमसम्। नवम्। त्वष्टुः। देवस्य। निःऽकृतम्।
अकर्त। चतुरः। पुनरिति ॥६॥

भाष्यम् — उत अपि च त्वष्टुः [illegible] नामकस्य देवस्य सम्बन्धि [illegible]
तद्व्यापारं नवं नूतनं चमसं सोमधारणक्षमं
काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं [illegible]
शे. प. ७

तक्षणमपि रकुशलस्य तक्षुः शिल्पाः क्रमेवः तेन निर्मितं तमेकं
चमसं पुनरपि चतुरः अकर्म ऋभुभिर्विभक्तानुचमसान् कृतवन्तः।
एकस्य चतुर्विधकरणात् [illegible] [illegible] विस्मयः॥
"पुनं चमसं चतुरः कृणोतन" (ऋ. सं. १।१६१।२) इति॥
अथवा "ष्टु स्तुतौ" [illegible] इति [illegible] कर्मणि अप्रत्ययः
[illegible] सर्वत्र भवति। यत्र [illegible] यथा
"अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (पा. सू. ३।३।१९) इति कर्तृभिन्ने
सर्वत्र कारके भवति। यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि
[illegible] संज्ञा [illegible] अनित्यत्वात् असंज्ञायामपि भवत्येव।
[illegible] इति [illegible]। कर्मणि यत्र [illegible]
"तक्ष तक्षू तनूकरणे" औणादिक [illegible] पक्षे
इडागमः (पा. सू. ७, २, ४४)। "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च"
(पा. सू. ८, २, २९) इति ककारलोपे [illegible] निष्पन्नम्।
निरुपपदात् कर्मणि क्तः। प्रादिसमासे "नित्यं समासेऽनुत्तर-
पदस्थस्य" (पा. सू. ८।३।४५) इति [illegible] अत्र "कर्तृकरणे कृता"
(पा. सू. २।१।३२) इति समासः। यद्यपि "न लोकाव्यय" (पा. सू. २।३।६९) इति
निषिद्धः तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् "कर्तृकर्मणोः
कृति" (पा. सू. २, ३, ६५) इति [illegible] शेषे षष्ठी
(पा. सू. २, ३, ५०) यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते [illegible]
इति।

गुणि रनन्तरः इति निसः उदात्तत्वम्। अ कर्तृ = अकृ धातोः

कृ मोन्तुङि इत्यस्य अस्येन देशः "मन्त्रेघस" इत्यादिना

क्लेलुकि "छन्दस्युभयथा" इति लिङः आर्धधातुकत्वात्

ङित्वाभावेन गुणः। चतुरः "चतुरः शसि" (पा. सू. ६।१।१६७)

इति उकारः उदात्तः। पुनः स्वरादिषु अन्युदात्तः पठितः

२

तृतीयेऽध्याये वैश्वदेवशस्त्रे "ते नो रत्नानि धत्तन" इति

अस्यर्चो आगमौ" तृतीयस्थानम् इति एव पदे सूक्तस्य।

"इन्द्र इदेवाहुत स्तोमैः रत्नानि दधातु तनोः सोमस्य"

(आश्व. श्रौ. ५।१७।१) इति॥

॥ स्वरूपम् ऋक् ॥

ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते।

एकमेकं सुशस्तिभिः॥ ७॥

पदपाठः

ते। नः। रत्नानि। धत्तन। त्रिः। आ। साप्तानि। सुन्वते।

एकम्ऽएकम्। सुशस्तिऽभिः॥ ७॥

२

भाष्यम् पूर्वासु ऋक्षु प्रतिपादिताः ऋभवः। ते यूयम्

सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैः मुक्ताः सन्तः -
नः अस्माकं सम्बन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते
यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि
धनानि एकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत॥
सुवर्णादीनां मध्ये प्रति द्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षया
एकमेकं इत्युक्तम्॥ कीदृशानि रत्नानि त्रिरा त्रिवारम्।
आवृत्तानि। उत्तमानि मध्यमानि अधमानि च इत्येवं रत्नानां
त्रिरावृत्तिः॥ किंच साप्तानि सप्तसंख्यानि धनवर्गरूपाणि
कर्माणि च धत्तन सम्पादयत॥ कीदृशानि साप्तानि त्रिरा
त्रिवारमावृत्तानि। अग्न्याधेय-दर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां
हविर्यज्ञानामेको वर्गः। औपासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां
पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः। अग्निष्टोमः अत्यग्निष्टोमः
इत्यादीनां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः॥ (ऋ. २५४)
रत्नानि। "रमु क्रीडायाम्"। नित् इत्यनुवृत्तौ "रमेस्त च" (उ. सू.)
इति न प्रत्ययः। तत्सन्नियोगेन मकारस्य तकारः। नित्त्वात्
आद्युदात्तः॥ धत्तन - धत्त। तप्तनप्तनथनाश्च इति -
तशब्दस्य तनादेशः॥ साप्तानां वर्गः साप्तम्। "सप्तनोऽञ् छन्दसि"
(पा. सू. ५.१.६१) इति वर्गे अञ् प्रत्ययः। "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" (पा. सू.
६.१.१९७) इति ञित्त्वात् आद्युदात्तत्वं।

अत्र वर्णविपर्ययेण [illegible] लक्ष्यन्ते तेन बहुवचनम्।
अन्यथा एकस्यैव वर्णस्य द्विरावृत्तिः इति एकवचनमेव स्यात्।
सुब्वतीम् "शतुरनुमः" इति विभक्तेरुदात्तत्वम्।
इकमेकम् - "नित्यवीप्सयोः" इति वीप्सायां द्विर्भावः।
एकशब्दः इणः कन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः। द्वितीयस्य एक-
शब्दस्य "तस्य परमाम्रेडितम्" इति आम्रेडितसंज्ञायाम्
"अनुदात्तं च" (पा.सू. ८।१।३) इति अनुदात्तत्वम्।
सुशस्तिभिः। शोभनाः शस्तयो [illegible] शस्तयः।
"शंसु स्तुतौ" [illegible] क्तिन्। [illegible]
[illegible] इति प्रादिसमासे [illegible]
[illegible] अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेन तदेव प्राप्नोति तु परेण [illegible]
[illegible] (पा.सू. ६।२, १९७) इत्यादिना उत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वेन साधयति॥

॥ अष्टमी ऋक् ॥

अधारयन्त वह्नयोऽभजन्त सुकृत्यया।
भागं देवेषु यज्ञियम्॥ ८॥

पदपाठः - अधारयन्त। वह्नयः। अभजन्त। सु ऽ कृत्यया।
भागम्। देवेषु। यज्ञियम्॥ ८॥

भाष्यम्— वह्नयः चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढारः
ऋभवः अधारयन्त। पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपि-
अमृतत्वलाभेन प्राणान् धारितवन्तः। तथा च मन्त्रान्तरम्-
आम्नायते- "मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः" इति॥ (ऋ.सं. १।११०।४)
किंचापि सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसम्पादनरूपेण शोभन-
कर्मणा देवेषु मध्ये स्थिताः यज्ञियं यज्ञार्हं भागं हविर्लक्षणं
आभजन्त सेवितवन्तः। अयमर्थः "सौधन्वना यज्ञियं भागमानश"
(ऋक्.सं. ३।६०।१) इत्यादिमन्त्रान्तरे निरूपितः। ब्राह्मणेऽपि
"ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् (ऐ.ब्रा. ३।३०)
इत्याद्युपाख्यानं निरूपितम्। वह्नयः। "नित् इत्यनुवृत्तौ
'वहिश्रि' इत्यादिना नि प्रत्ययः॥ आभजन्त। पादादित्वात्
अनिघातः। सुकृत्यया। "विभाषा कृवृषोः" (पा.सू. ३।१।१२०)
इति कृञः कर्मणि क्यप्। शोभनं कृत्यं यस्याः भजनक्रियायाः
सा सुकृत्या। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा
"नञ्सुभ्याम्" इति पदान्तोदात्तत्वम्। ननु कृत्यशब्दे क्यपः
पित्त्वेनानुदात्तत्वात् धातुस्वरेण आद्युदात्तः। ततश्च-
"आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि" (पा.सू. ६।२।११९) इत्यनेन आद्युदा-
त्तत्वेन भवितव्यम्। तेनहि पुरस्तादपवादेन परमपि "नञ्सुभ्याम्"
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाध्यते इत्युक्तम्॥

ङान्तर्हि "कृत्यल्युटो बहुलम्" (पा.सू. ३।३।११३) इति स्त्रियां भावे क्यप्प्रत्ययान्तः कृत्या शब्दः । क्यपः पित्त्वेऽपि अस्येन उदात्तत्वम् । प्रातिपदिकस्यापि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । आगमः "कर्षात्वतः" (पा.सू. ६।१।१५९) इत्यन्तोदात्तः । यतिस्य... इत्यर्थे "अदाविवहतश्च परत्वमौ" (पा.सू. ६।१।१९१) इत्ययं । तस्य ह्रस्वादेशः । प्रत्ययस्वरश्च ॥२॥

२५

ऋभुदेवताकं द्वितीयं सूक्तम्

कुत्सऋषिः (ऋक्सं. मं. १।११०।१-९)

"ततं मे अपः तु" (ऋ. सू.)

॥ प्रथमा ऋक् ॥

ततं मे अपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते ।
अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृप्णुत ऋभवः ॥

पदपाठः ॥ उचथाय । शस्यते ॥

ततम् । मे । अपः । तत् । ऊँ इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्ठा । धीतिः ।
अयम् । समुद्रः । इह । विश्वऽदेव्यः । स्वाहाऽकृतस्य । सम् । ऊँ इति । तृप्णुत । ऋभवः ॥ १५

व्याख्या - हे ऋभवः मे मम अपः अग्निष्टोमादिरूपं कर्म ततम् विस्तारितम् बहुशः पूर्वमनुष्ठितम् तदु तदेव पुनः तायते विस्तार्यते अनुष्ठीयते इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्ठा स्वादुतमा अतिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्च उचथाय स्तुत्याय शस्यते पठ्यते । अपि च इह अस्मिन् आगे समुद्रः समुन्दनशीलः अयं सोमरसः विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तः यथा भवति तथा सम्पादितः । तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेण अग्नौ प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृप्णुत सम्यगेव तृप्ता भवत ।

ततम् "तनु विस्तारे" निष्ठायाम् "यस्य विभाषा" इति इट्प्रतिषेधः । "अनुदात्तोपदेश" इत्यादिना अनुनासिकलोपः । अपः "आप् व्याप्तौ" "आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा" इति असुन् धातोर्ह्रस्वश्च ॥

तायते। "तनोतेर्यकि" (पा.सू. ६।४।४४) इति आ लम्। स्वादिष्ठा न

स्वादु शब्दात् अतिशायनिक इष्ठन्। "टेः" इति टिलोपः।

आपयः। "आप्लृ व्याप्तौ" औणादिकः अथ इन् प्रत्ययः।

"वचि, स्वपि" इत्यादिना सम्प्रसारणम्। सुन्वन्तः "उन्दी क्लेदने"

... इत्यादिना ... "अनिदिताम्" इति नलोपः।

विश्वदेव्यः। देवशब्दात् ... "छन्दसि च" इति य प्रत्ययः।

विश्वे सर्वे देवा यस्मिन् सोमे। "बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्"

इति स्वरेण असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्।

स्वाकृतस्य। आङ् शब्दस्य उपसर्गत्वेन गतित्वात्

(पा.सू. १।४।६१) "गतिरनन्तरः" इति पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वम्।

तृप्णुव। "तृप प्रीणने" "स्वादिभ्यः श्नुः" ... इत्यनेन

"संहितायाम्" ... इति प्रकृतिभावः।

॥ द्वितीया ऋक् ॥

आभोगयं प्र यदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मम केचिदापयः।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहम्॥

~~पदपाठः~~ अन्वयः॥

आ। भोगयम्। प्र। यत्। इच्छन्तः। ऐतन। अपाकाः। प्राञ्चः। मम। केचित्।

सौधन्वनासः। चरितस्य। भूमना। आगच्छत। सवितुः। दाशुषः। गृहम्॥

व्याख्या –

हे ऋभवः अपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्रत्नाः पूर्वकालीनाः मम आपयः प्रापयितारो महर्षेः भ्रातरः केचित् एवंभूताः ये यूयं आभोगयं उपभोग्यं सोमं इच्छन्तः यत् यदा प्र ऐतन तपश्चरितुं अरण्यं गतवन्तः। ऋभवो हि सुधन्वनः आङ्गिरसस्य पुत्राः। तदुक्तं यास्केन– "ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः" (नि० ११।२।१६) इत्येतेन कुत्सोऽपि आङ्गिरसः अतः तेन महर्षिणा भ्रातरः इत्युक्ताः। हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य तपसः भूम्ना भूम्ना बाहुल्येन दाशुषः हवींषि दत्तवतः सवितुः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य सम्बन्धिनं गृहम्। आगच्छत। तपःफलभूतसोमपानं कृतवन्तः यूयं आगतवन्तः। यद्वा दाशुषः सवितुः सकाशात् युष्मभ्यं अमृतत्वं अलभत ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवन्तः। सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनं गच्छत प्राप्तवन्तः। एतत् सर्वं "आश्विं शंसति" (ऐ० ब्रा० ३।३।३०) इत्यादौ विस्पष्टं प्रपञ्चितम्॥

आभोगयम्। आ समन्तात् भोगः आभोगः। तदर्हं आभोगयः। "छन्दसि च" इति यः। यस्य इति लोपाभावश्छान्दसः।

अल्पयेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् [illegible]

यद्वा आ-ङ्-पूर्वात् भुजेः औणादिकः कनिन् प्रत्ययः।

[illegible] च। अपि अल्पयोनमुपमा। ऐतन। "इण् गतौ"

[illegible] मध्यम बहुवचनस्य [illegible] तादेशः "तप्तनप्-

नथनाश्च" इति [illegible] आ [illegible]

आदयः। [illegible] प्रत्ययः [illegible]

[illegible]

इति [illegible] पूर्वकस्य विशे-

[illegible]

तृतीया ऋक्

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रवयन्त ऐतन।

त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम्॥ ३॥

पदपाठः

तत्। सविता। वः। अमृतऽत्वम्। आ। असुवत्। अगोह्यम्। यत्। श्रवयन्तः। ऐतन॥

त्यम्। चित्। चमसम्। असुरस्य। भक्षणम्। एकम्। सन्तम्।

अकृणुत। चतुःऽवयम्॥ ३॥

हे ऋभवः तत् तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वः
युष्माकम् अमृतत्वम् देवत्वम् आसुवत् आभिमुख्येन
प्रेरितवान् दत्तवान् इत्यर्थः॥ यत् यदा यूयं अगोह्यम् गूहितुं
अशक्यम् सर्वैः दृश्यमानं सवितारं श्रवयन्तः अपेक्षितं सोम-
पानं विज्ञापयन्तः सन्तः ऐतन आगच्छत तदानीमिति
पूर्वेण अन्वयः। यस्मात् यूयं देवैः ज्ञापिताः सन्तः असुरस्य
त्वष्टुः सम्बन्धिनम्। तेन निर्मितमित्यर्थः। भक्षणं सोमपान-
साधनं त्यं तं चमसं एकं चित् असहायमेव सन्तं चतुर्वयम्
चतुर्व्यूहं अकृणुत कृतवन्तः त्वष्ट्रा दैवत्वष्ट्रा कृतं चमसं
होमसाधनं हि मुख्यमेकं चतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्तः।
इत्यर्थः॥ आसुवत्। "षू प्रेरणे" तौदादिकः। श्रावयन्तः।
"श्रु श्रवणे" इकारस्य वृद्ध्या आवश्यक। ऐतन। लङि मध्यम-
पुरुषबहुवचनस्य तादेशे "तप्तनप्तनथनाश्च" इति तनबादेशः।
भक्षणं भक्ष्यते अनेन इति करणे ल्युट्। अकृणुत। "कृवि हिंसाकरणयोश्च"।
लङि मध्यमबहुवचने "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः।
चतुर्वयम्। वयाः अवयवाः। चत्वारो वयाः अवयवा यस्य स तथोक्तः।

चतुर्थी ऋक्

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥४॥

॥ पदपाठः ॥

विष्ट्वी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । सन्तः । अमृतऽत्वम् । आनशुः ॥
सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सम् । अपृच्यन्त धीतिऽभिः ॥४॥

भाष्यम् - वाघतः । ऋत्विङ्नामैतत् अत्र सामर्थ्यात् वोढारो लक्ष्यन्ते, हविर्भिः देवानृभवः शम्या । कर्मणैव वा याग-दानादीनि कर्माणि अन्यान्यपि । "एकं चमसं चतुरः कृणोतन" (ऋ० सं० १।१६१।२) इत्यादिना देवैः वचनानि कर्माणि वा तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रत्वेन शैघ्र्येण विष्ट्वी । व्याप्य तत् कर्म तथा व्याप्य क्रिया फलं आप्य कृत्वेत्यर्थः । तानि कर्माणि कृत्वा मर्तासः मनुष्याः अपि सन्तः अमृतत्वं देवत्वं आनशुः अश्नुविरे । कृतैः कर्मभिर्लब्धे देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यरश्मिप्रकाशाः सूर्यसदृशप्रज्ञाना वा ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते वसन्तादिकाले अनुष्ठेयैः धीतिभिः अग्निहोत्रादिकर्मभिः समपृच्यन्त । संयुक्ता अभवन् । हविर्भागार्हाः बभूवुरित्यर्थः ॥

अत्र निरुक्तम् — ऋभव। कर्माणि प्रविदितः प्रकेन बोटा। से
मेधाविनो वा मतविन्दः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना
ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपद्यन्त
ऋतिभिः कर्मभिः ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिर
सस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः॥ (नि० ११।१६) इति॥
विभ्वीति। विभ्व व्याप्तौ॥ "स्नात्व्यादयश्च" (पा० ७।१।४९)
इति क्त्वाप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः। शमी। सुभ्यं सुनुभुं हृदि।
शस्तोत्नुभुः आनशुः। अशू व्याप्तौ "अभ्यासस्य पार्सौ पदमप
"अश्नोतेश्च" इति अभ्यासात उत्तरस्य नुडागमः। अपृच्यन्त।
"पृची संपर्के"। कर्तरि लङ्॥ ४॥

॥ पञ्चमी ऋक्॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेनँ एकं पात्रमृभवो जेहमानम्।
उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रव इच्छमानाः॥ ५॥

पदपाठः — जेहमानम्।
क्षेत्रम्ऽइव। वि। ममुः। तेजनेन। ~~अमर्त्ये~~ ऽएकम्। पात्रम्। ऋभवः।
उपऽस्तुताः। उपऽमम्। नाधमानाः। अमर्त्येषु। श्रवः। इच्छमानाः॥
५५५

भाष्यम् – उपस्तुताः संसिसृथैः ऋत्विग्भिः स्तुताः ऋभवः जेहमानं
होमक्रियां प्रति प्रयतमानानां ॐ का अस्मदीयाः यज्ञं
पानसाधनाय त्वष्ट्रा निर्मितं चमसं यत् दण्डेनाक्षेत्रमिव
भूमिमिव वृजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसाः चतुष्प्रसरणेन
कर्तुं वि ममुः विशेषेण मानं कृतवन्तः। किमिच्छन्तः इं
उपमां सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणं सुम्नम्
इच्छमानाः इच्छन्तः नाधमानाः याचमानाः। तदेव
विवृणोति। आमत्सु भूरयोर हितेषु देवेषु मध्ये श्रवः
हविर्लक्षणमन्नं इच्छमानाः इच्छन्तः। देवैः सह सोमपानं
कामयमानाः तन्नु ऋभवः चतुरश्चमसान् अकार्षुरित्यर्थः।
ममुः। "माङ् माने शब्दे च" अस्मात् लिट् परस्मैपदम्।
तेजनेन। "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः" (पा.सू. ८.४.५७)
इति अवसाने अत्ययेन अकारस्य आनुनासिक्यम्।
ईषा। अक्षस्य दितवात् प्रकृतिभावः। जेहमानम् "वेहृ जेहृ-
बाहृ प्रयत्ने"। भौवादिकः। अनुदात्तेत्वात्। आत्मनेपदम्।
उपस्तुतासः। "गतिरनन्तरः" इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्।
उपममम्। "माङ् माने"। "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः।
इच्छमानाः। व्यत्ययेन आत्मनेपदम्।

॥ श्री ॥

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः स्रुचेव घृतं जुहवाम विद्मना ॥
तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिर ऋभवो वाजमरुहन् दिवो रजः ॥ ६ ॥

॥ पदपाठः ॥ (विद्मना ॥

आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृऽभ्यः । स्रुचाऽइव । घृतम् । जुहवाम ।
तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजम् । अरुहन् । दिवः ।
(रजः ॥ ६ ॥

भाष्यम् - अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य -
सम्बन्धिभ्यः नृभ्यः मनुष्येभ्यः नेतृभ्यः ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य
नेतारः । तेन हि ते देवत्वं प्राप्ताः । सद्या । अन्तरिक्षस्य लोकस्य
नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यन्ते । तादृशेभ्यः स्रुचेव
- यथा स्रुचा जुहूरूपया घृतं क्षरणशीलमाज्यं प्रति हविः आजुहवाम ।
निर्मिताय माकर्षः । मनीषा । आस्त्ना प्रत्यक्षमा । एवमेव मनीषां
- स्तुतिं । विद्मना वेदनेन ज्ञानेन कुर्मः इत्यर्थः । कर्म । आदित्य -
ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्य अस्य सूर्यस्य तरणित्वा
तरणित्वानि तरकाणि शीघ्रगमनानि सश्चिरे सूर्यरश्मिभूताः सन्तः
प्रापुः । तदुक्तम् "आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते" इति ॥
ते ऋभवः दिवो रजः । रजः शब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य
स्वर्गाख्यस्य लोकस्य सम्बन्धिनं वाजं सोमलक्षणमन्नम् । अरुहन् ।
यागदानादिभिः कर्मभिः अन्यैश्च देवैः चमसचतुष्टयकरणादिकैः (आमुवन्ति ॥)

॥ श्रीः ॥

स्रुचं वा "सावेकाचः" इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। जुहू वा मा

"हु दानादनयोः" लोटि "आहुस्तम्स्य पिच्च" इति उपधागुणः

पित्त्वात् "विद् ज्ञाने" औणादिको मनिः। "न संयोगाद्

वमन्तात्" इति अल्लोपाभावः। तरस्विभिर्वा "वृद्भ्यश्च तरणयोः"

"अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिविद्भ्योऽसिः" इति कर्तरि असि प्रत्ययः

तस्य भावः सारणित्वम्। "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शेर्लोपः।

सारथिरे। "नुम्च बन्धन मतौ" इत्यत्र सप्रत्यये पठन्ति।

अभ्यासेन आत्मके पदम्। "द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्"

इति वचनात् द्विर्वचनाभावः। इत्यादि वा दन्तोदात्तत्वम्।

"यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः। अरुहन्नः रोह-

णीः जनानि प्रादुर्भावे च "लुङ्", "कृमृदृरुहिभ्यश्छ-

न्दसि" इति च्लेः अङ्। देवाः दिवः। "ऊडिदम्" इत्यादिना

विभक्तेरुदात्तत्वम्। रजः। "रञ्ज" रागे "रञ्जेस्त्रिशिष्टि

रजो लोकाः। युक्तम् लोका रजांसि उच्यन्ते" (नि० ४।१९) इति

औणादिको ऽसुन्प्रत्ययः "रञ्जकरजनरजःसूपसंख्यानं

इति नलोपः। सुपां सुलुक्" इति आकारादेशः। लुङ्। ६।४

३७

॥ सप्तमी ऋक् ॥

ऋभुर्न इन्द्रः शवसा नवीयानृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।
युष्माकं देवा अवसाऽहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम् ॥ ७ ॥

॥ पदपाठः ॥

ऋभुः । नः । इन्द्रः । शवसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ॥
युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वताम् ॥ ७ ॥

भाष्यम् - ऋभुः विभ्वा वाजः इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शवसा बलेन नवीयान् नवतरः प्रशंस्यतरः ऋभुः नः अस्माकं इन्द्रः परमेश्वरः । अस्माकं रक्षकः इत्यर्थः । यद्वा । इन्द्रः । न प्रसङ्गात् उरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुरिति ~~सूच्यते~~ स्तूयते ॥
अपि च वाजेभिः वाजैः अन्नैः दातव्यैः रत्नैः वसुभिः निवासहेतुभिः धनैश्च ऋभुः वसुः अस्माकं निवासयिता अतएव ददिः तेषामन्नानां धनानां च दाता भवतु "परोक्षप्रियाः इव हि देवाः" ।
हे देवाः दानादिगुणयुक्ताः ऋभुप्रभृतयः युष्माकं सम्बन्धिना अवसा रक्षणेन युक्ताः प्रिये अस्माकमनुकूले अहनि दिवसे वर्तमानाः वयम् असुन्वताम् सुन्वदसमानविरोधिनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेनाः अभि तिष्ठेम । नवीयान् । नवशब्दात् आति-शायनिकः ईयसुन् । वाजेभिः । "बहुलं छन्दसि" इति भिस ऐस् अभावः । वसुः "वस निवासे" अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात्

३८ ७६

सप्त।

॥ "शॄस्पृस्निहि" इति उप्रत्ययः। "नित्यादि स्वनुवृत्तेः आद्युदात्तत्वं। धा दिः॥ "डुदाञ् दाने" "आदृगमहन" इति किप्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्भावादि। "आतो लोप इटि च" इति आकारलोपः॥ ॥ ७५

॥ अष्टमी ऋक् ॥

निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः।
सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिव्री युवाना पितराऽकृणोतन॥ ॥ ८५

॥ पदपाठः ॥

निः। चर्मणः। ऋभवः। गाम्। अपिंशत। सम्। वत्सेन। असृजत। मातरम्। पुनरिति॥ सौधन्वनासः। सुऽअपस्यया। नरः। जिव्री इति। युवाना। पितरा। अकृणोतन॥ ८४

भाष्यम् — पुरा कस्यचित् धेनुः मृता। सः ऋषिः तस्याः धेनोः वत्सं दृष्ट्वा ऋभून् तुष्टाव। ऋभवः तादृशीम् अन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समं संयोजयन् इति। अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते। हे ऋभवः यूयं चर्मणः चर्मणा सकाशात् तृतीयार्थे पञ्चमी। गां धेनुं निः अपिंशत निःशेषेण अवयवैः युक्तां अकुरुत। तदनन्तरं मातरं तां गां पुनः वत्सेन सं असृजत संसृष्टाम् अकुरुत। सम्बन्धयतेति यावत्। किञ्च अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वनः आङ्गिरसस्य पुत्राः नरः यज्ञस्य नेतारः ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मेच्छया स्वयागस्य आचरणेनेति यावत् ५

२

मित्र श्री-जीर्णौ वृद्धौ पितरौ मातापितरौ युवानौ पुत्रौ [illegible]

पौत्रौ, अकृत्रिमेतान यूयं अकृत्रिमा अपि शता। "पितुः [illegible]"

[illegible] "हेतुमत्यादीनाम्" इति नुम्॥ सोऽपत्यम्। सः। [illegible]

पुत्रः सौ[illegible]। "औत्" (पा. सू. ४।१।९५) इति प्रकृति[illegible]

[illegible] रलुक् "इति" [illegible] इति [illegible]

[illegible]। शोभनं [illegible] स्वपरस्या। "[illegible]"

[illegible] "[illegible]" इति [illegible] संशयः। [illegible] "[illegible]-

[illegible]"।। "[illegible]" (पा. सू. ५।४।२६) [illegible]

"[illegible]" इति ई[illegible]॥ एकवचनस्य स्थाने [illegible]

[illegible]वचनात् "[illegible]" इति दीर्घ [illegible]।।

[illegible]। "[illegible]" इति विभक्तेः आकारस्य [illegible]

[illegible] पितरौ। "पितरा[illegible]" (पा. सू. १।२।७०) इति पिता।

[illegible]। पूर्ववत् विभक्तेः आकारः। अकृ[illegible] "[illegible]-

[illegible]"। इति [illegible] "[illegible]" इति [illegible]।

[illegible] नियोगेन [illegible] अभावः। अतो [illegible] तस्य

[illegible]॥ [illegible] -

[illegible] "[illegible]" इति [illegible]

[illegible] ॥

१.१११०

॥ नवमी ऋक् ॥

वाजेभिर्नो वाजसातावविड्ढ्यृभुमाँ इन्द्र चित्रमा दर्षि राधः।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः॥५॥

॥ पदपाठः ॥ (दर्षि। राधः॥
वाजेभिः। नः। वाजऽसातौ। अविड्ढि। ऋभुऽमान्। इन्द्र। चित्रम्। आ।
तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्। अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत।
(द्यौः॥१५

भाष्यम् - हे इन्द्र ऋभुमान्। ऋभुर्विभ्वा वाज इतीन्द्रसोऽपि ऋभु-
शब्देन उच्यते इत्युक्तम्। तैर्युक्तः त्वं वाजसातौ वाजस्य
अन्नस्य सम्भजनं निमित्तभूते सति वाजेभिः अन्नैः आविड्ढि
अस्मान् आभिमुख्येन प्राप्नुहि। यद्वा। वाजसातिरिति संग्रामनाम।
वाजसातौ संग्रामे वाजेभिः वेजनयुक्तैः अश्वैः अस्मान् रक्ष।
अपि च चित्रं चायनीयं राधः धनं आ दर्षि अस्मभ्यं दातुं
आदृणीहि। तृतीयसवने ऋभुभिः सह इन्द्रस्य स्तवस्थानात्
प्रसङ्गात् अत्र इन्द्रस्तुतिः। यदेतदस्माभिः प्रार्थितम् अस्मदीयं
तत् मित्रादयः मंहन्ताम् पूजयन्ताम्॥ वाजसातौ। "तनय
सप्तमी" (इति) आद्युदात्तत्वम्। "सप्तम्याः ... सात्वमि
आविड्ढि। वाजानां सातिर्यस्मिन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम्। आविड्ढि। "विश प्रवेशने"। लोटि हिः।

...बहुलं छन्दसि" इति सलोपे कृते "हुझल्भ्यो हेर्धिः" ...
शृणु इत्यत्र "छन्दस्यपि दृश्यते" (पा.सू.६।४।७३) इति
हलश्रुतिः लोटि अडागमः । यद्वा — अवतेर्लोटि
"सिब्बहुलं लेटि" इति बहुलवचनात् विकरणः सिप् । तस्य
आर्धधातुकत्वात् इट् । "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वम् ।
धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । "ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्" इति
मतुपः उदात्तत्वम् । दाविं "दाशृ दाने" लोटि व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । "बहुलं छन्दसि" इति विकरणस्य लुक् ॥ २४ ॥

तृतीयमार्भवं सूक्तम्

माध्यंदिनसवनिका ॥ कुत्सस्यार्षम् ... ॥

॥ प्रथमा ऋक् ॥

तक्षन् रथं सुवृतं विद्मनापसस्तक्षन् हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।
तक्षन् पितृभ्यामृभवो युवद् वयस्तक्षन् वत्साय मातरं सचाभुवम् ॥ १ ॥

॥ पदपाठः ॥

तक्षन् । रथम् । सुऽवृतम् । विद्मना । अपसः । तक्षन् । हरी इति । इन्द्रऽवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।
तक्षन् । पितृऽभ्याम् । ऋभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरम् । सचाऽभुवम् ॥ २ ॥

अवतरणिका

~~प्रस्ताव~~- तक्षन्निति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्यार्षमार्भवं। पञ्चमी त्रिष्टुप् शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः। तथा चानुक्रान्तम् "तक्षन् पञ्चान्त्या त्रिष्टुप्" इति। अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तमार्भवं निविद्धानम्। सूत्रितं च - "तक्षन्रथमयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भाः" इति (आश्व. श्रौ. ५.१८.४ (मं. क्र. ५८ प. ८३)

भाष्यम् - विद्मनापसः उत्कृष्टेन ज्ञानेन विद्यमानकर्माणः एतन्नाम-वत्कर्माणो वा ऋभवः रथं अश्विनोः आरोहणार्थं सुवृतम् शोभनवर्तनं सुचक्रं वा तक्षन् - अकुर्वन्। तथा इन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ हरी हरणशीलौ पापहारकौ अश्वौ अतक्षन् कृतवन्तः। कीदृशौ। वृषण्वसू सेचनसामर्थ्येन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्तौ। अपि च पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्याम् वृद्धाभ्याम् युवत् यौवनोपेतं वयः आयुः ऋभवः तक्षन् कृतवन्तः। तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां तक्षन् अकुर्वन्॥ तक्षन्। "तक्षत्वक्षू तनूकरणे" लडि "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि" इति अडभावः॥ सुवृतम्। शोभनं वर्तते इति सुपूर्वात् "वृतु वर्तने" "क्विप् च" इति क्विप्॥ विद्मनापसः "विद ज्ञाने" "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति औणादिकः मनिन्॥

सञ्ज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः। बहुलवचनात्
अलुक्। सप्तम्याः। "विद्लृ लाभे"। औणादिको भावे मक्प्रत्ययः। ततः
पामादिलक्षणो नप्रत्ययः। विद्मनं लाभवत् अपः कर्म येषाम्।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः।
इन्द्रवाहा। इन्द्रं वहतः इति इन्द्रवाहौ। "वहश्च" इति ण्वि प्रत्ययः।
"अत उपधायाः" इति वृद्धिः। "सुपां सुलुक्" इति विभक्तेः
आकारः। वृषण्वसू। "वृषु सेचने"। "कनिन्युवृषितक्षि" इति
औणादिक कनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। "वृषण्वस्वश्वयोरुप-
सङ्ख्यानम्।" (पा.सू. १।४।१८, ४) इति वसुशब्दे उत्तरपदे
वृषण्भावः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।
युवत्। अत्र युवशब्दः सामर्थ्यात् प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमाचष्टे।
तदस्मिन्नस्तीति युवत्। छान्दसो वर्णलोपः॥

२

॥ द्वितीया ऋक् ॥

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिषम्॥
यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियम्॥

॥ पदपाठः॥ (इषम्॥ "२"

आ। नः। यज्ञाय। तक्षत। ऋभुऽमत्। वयः। क्रत्वे। दक्षाय। सुऽप्रजावतीम्।
यथा। क्षयाम। सर्वऽवीरया। विशा। तत्। नः। शर्धाय। धासथ। सु। इन्द्रियम्॥ "२"

माध्यम- हे कृशानः नः अस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋजुगा उरुमास्य
सुकृतं यथा हविर्लक्षणं अन्नमत्यधत्त आसक्तवान् अत्यधत्त।
एतदेव निरुच्यते ॥ कुते कथं ते अस्य होमाय कृशोऽदात् यज्ञकार्यं
तदर्थं मनुष्यं । एवं कृशानवः अर्थं सुप्रजावतीः पुत्रपौत्रादिलक्षणयुक्ताः
प्रजाः कृत्वा [illegible] इत्यर्थं अन्नमत्यधत्त इति शेषः ॥ अभित्यः
सर्ववीरया सर्वैः वीरैः पुत्रादिभिः उपेतया विशा प्रजया सह ।
यथा येन प्रकारेण [illegible] सुखेन गन्तव्यस्मात् [illegible] इन्द्रियमा
धनमाद्येन ॥ एवं अस्मभ्यं शर्धाय बलार्थं ऋजुगा सत्थ
सुकुमारो प्रयच्छति तथेति ॥ ऋजुगा उरुमस्तीति निरुक्त-
भाष्ये (नि ११.१८) ऋजु शब्दः प्रकाशमन्त्रवाची ।
"ऋजुक्रतुं मनुष्यं" इति मनुष्यः उद्यन्ता [illegible] कृते "[illegible]
[illegible] इति "योऽसि" इति गुरुवाक्ये यथोपदेशः
स्यात । "क्षि निवासगत्योः" अस्माद्यत्नेन [illegible] धातो-
र्लेति अत्यगमः सिनं [illegible] इति [illegible] सिद्धम् ।
"[illegible] हृदये" इति संहितायां [illegible]

॥ तृतीया ऋक् ॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः।
सातिं नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिम्॥

पदपाठः — (अर्वते। नरः॥ ५२॥

आ। तक्षत। सातिम्। अस्मभ्यम्। ऋभवः। सातिम्। रथाय। सातिम्।
सातिं। नः। जैत्रीम्। सम्। महेत। विश्वहा। जामिम्। अजामिम्।
— (पृतनासु। सक्षणिम्॥ २५

अन्वयार्थ — हे नरः! यज्ञस्य नेतारः ऋभवः! अस्मभ्यं [illegible] सातिं
सम्भजनीयम् धनं वा आ तक्षत। आ समन्तात् कुरुत। तथा
अस्मदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्राय रथस्यैव वा सातिं सम्भजनीयं
धनं आ तक्षत। तथा अर्वते अश्वाय सातिं सम्भजनीयं अन्नं धनं वा
अश्वकोशं आ तक्षत इसे वा। किं च विश्वहा सर्वदा ऋभवः नः अस्माकं
जैत्रीं [illegible] जयशीलां [illegible] सातिं सम्भजनीयं धनं
सं महेत [illegible] पृतनासु संग्रामे [illegible]
[illegible] अजामिं [illegible] वा सक्षणिं [illegible]
[illegible] सातिम् "[illegible]"
इति [illegible] उदात्तत्वम्। महेत "मह पूजायाम्" ।
सक्षणिम् "षह अभिभवे" औणादिकः [illegible]
[illegible] ३ ।

॥ चतुर्थ्यृक् ॥

ऋभुक्षणमिन्द्रमा हुव ऊतय ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये।
उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये (जिषे ॥४॥

॥ पदपाठः ॥ सोमऽपीतये

ऋभुक्षणम्। इन्द्रम्। आ। हुवे। ऊतये। ऋभून्। वाजान्। मरुतः।
उभा। मित्रावरुणा। नूनम्। अश्विना। ते। नः। हिन्वन्तु। सातये।
(धिये। जिषे ॥४

भाष्यम् - ऋभुक्षणम् - महान्तं महान्तं इन्द्रम् आ हुवे आह्वयामि। किमर्थम् - ऊतये रक्षणार्थम्। तथा ऋभून् वाजान्। ऋभुर्विभ्वा वाजः इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः तत्र प्रथमोत्तम-वाचक शब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यन्ते तदुक्तं यास्केन - "प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन (नि॰ ११.१६) इति। एवंविधान् ऋभून् मरुतश्च सोमपीतये सोमपानाय आह्वयामि इति शेषः। तथा उभा युगलरूपेण संस्तुतौ वर्तमानौ द्वौ मित्रावरुणौ अश्विनौ च नूनम् आह्वयं सोमपानार्थम् आह्वयामीति शेषः। ते आहूताः इन्द्रादयः नः अस्मान् हिन्वन्तु प्रेरयन्तु गमयन्तु इत्यर्थः। किमर्थम् - सातये सम्भजनीयाय धनाय धिये धनसाधनाय कर्मणे जिषे जेतुं शत्रूणां (जयार्थं च ॥

મનુષ્યાણાં ઉરસિ જાતસ્થાને સ્મરતે ક્ષિયતિ નિવસતીતિ મનુષ્યક્ષઃ
ઉરઃપૂર્વાદ્ ધાતોઃ "અન્યેભ્યોઽપિ દૃશ્યન્તે" (ઉ૦ સૂ૦ ૩।૭૦) ઇતિ
ડુ પ્રત્યયઃ "આતો લોપ ઇટિ ચ" ઇતિ આકારલોપઃ। પૂર્વપદસ્ય
અભાવસ્ય મનુષ્ય શબ્દલોપઃ ભવતિ "ક્ષિ નિવાસગત્યોઃ" ઇત્યસ્માત્
"ક્ષતે સ્યશ્ચ" ઇતિ વિધીયમાનં ~~[illegible]~~ ઇતિ પ્રત્યયો બહુલવચનાદ્ ભવતિ।
ટિલોપઃ। "ઇતોઽત્ સર્વનામસ્થાને" (પા. સૂ. ૭।૧।૮૬) ઇતિ
આત્વં ઇકારસ્ય। "નલોપઃ પૂર્વસ્ય સ્મિન્" ઇતિ વિકલ્પમાત્ ઉપધા-
દીર્ઘાભાવઃ। યદ્વા। "અતો ગુણે" નપુ... "કિ હ્રસ્વ ગુણાભાવઃ।
અતોઽત્ર ન ભવેદ્ તેન સો નિપાતસ્ય "પાપાનો" "સર્વાણ્ય પાપવ્યો
ભાવે" ઇતિ ભાવે આનં "ધુ ધાસ્યા" ઇતિ ઇકારાદ્ધસ્ત્વાભાવ
દિત્વાત્ પૂર્વપદસ્ય ...સ્વરલોપઃ। "હિન્વગ્નુ... ગતૌ વૃદ્ધૌ ચ॥"
અસ્માત્ અનાજ્ઞિ વિનાપેક્ષ... સ્વાદિ ... અનુદાત્ત ...
" નિજાયે" । ગુણ... "ઇતિ ... ॥

~~[illegible]~~

४८

प्रथमोऽष्टक

ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिं समर्यजिद् वाजो अस्माँ अविष्टु।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः॥

॥पदपाठः॥ । अविष्टु ॥

ऋभुः । भराय । सम् । शिशातु । सातिम् । समर्यऽजित् । वाजः । अस्मान् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ।

व्याख्या- ऋभुः प्रथमः अस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय
संग्रामार्थं संशिशातु सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु। संग्रामो हितं
धनं अस्मभ्यं प्रयच्छतु इत्यर्थः। तथा समर्यजित् वाजः मरुद्भिः
मनुष्यैः सह वर्तते इति समर्यः संग्रामः। तत्र शत्रूणां
जेता वाजः तृतीय ऋभुः अस्मान् स्वौजसा
अविष्टु अवतु रक्षतु इत्यर्थः॥
यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं अस्मभ्यं तत् मित्रादयः
मामहन्ताम् पूजयन्तु॥ शिशातु "शो तनूकरणे"
"बहुलं छन्दसि" इति विकरणस्य श्लुः। "आदेच" इति
आत्वम्। द्विर्भावः। "बहुलं छन्दसि" इति
अभ्यासस्य इत्वम्। अविष्टु। "अवतेर्लोटि" सिब्बहुलं लेटि
इति इति बहुलग्रहणात् सिप्। इडागमः। परस्मैपदे

॥५॥

४८

अथ चतुर्थं आर्भवं सूक्तम्

॥ देवता नूत्‌समार्भवम् ॥ ऋ. सं. १।१६१।१-१४

दीर्घतमा ऋषिः। ऋभवो देवता। जगती छन्दः। अन्त्यास्त्रिष्टुप्। "किमु श्रेष्ठः" इति चतुर्दशर्चं सूक्तम्। देवतासमार्भवम्। अन्त्या त्रिष्टुप् एव शिष्टा त्रिष्टुब्जगत्यः परिभाषया जगत्यः। "अनुक्रमणिका - "किमु श्रेष्ठः चतुर्दशार्भवं त्रिष्टुबन्तम्" इति। ऋभूणां दर्शपूर्णमासयोः तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवं निविद्धानम् इति कौषीतकिनाम् "किमु श्रेष्ठ" इत्येतदन्यस्य न वर्तते। "ऋभूणामेव" इति खण्डे सूत्रितम् - "किमु श्रेष्ठः उपनो वाजा" इति ब्राह्मणे दशमे चतुर्थस्वण्डे। (आश्वलायन श्रौ. सू. ५।१८)।

॥ प्रथमा ऋक् ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन् किमीयते दूत्यं कद्यदूचिम।
न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातर्द्रुण इद् भूतिमूदिम ॥१॥

॥ पदपाठः ॥

किम्। ऊँ इति। श्रेष्ठः। किम्। यविष्ठः। नः। आ। अजगन्।
किम्। ईयते। दूत्यम्। कत्। यत्। ऊचिम॥
न। निन्दिम। चमसम्। यः। महाऽकुलः। अग्ने। भ्रातः। द्रुणः।
इत्। भूतिम्। ऊदिम॥१॥

५०

आस्तिक — नवीनास्तु अनवनतास्तथा पुरातनास्तनुः स्वभावतोऽतःइतो

ऽन्ये मनुष्याः सन्तः सुकृतिनो देवसंप्राप्य कदाचिद् कर्मकाले

सोमपानाय प्रवृत्ताः। तान् सर्वैर्देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परमाम

न्त्रण इव [illegible] स्वसंनिधिदाकारे ध्रुवात् तेषु मध्ये स्वयं च पुरोहितान्

प्रवृत्तः। तेषु मध्ये आगतेषु स्थानात्स्वयं मेलो वयु—

विवेकं मनुष्याश्च परस्परमेवं सम्बद्धः। अयं निरुक्तेषु

किन्तु सम्यक् अत्र सोऽयं प्रशंसकतयो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्तो

आजगाम आगच्छत् प्रथमा, यतो हि [illegible] सर्वतः

इत्यादि लोपेन सोमो यातोः" इति तथा आजगाम

इति गतिकर्मा," "आगन् आजगाम (निघ. २, १४, ११२) इति

तन्नामसु पाठात्। किं च विद्युन्न किं वा [illegible] के पुनरतः

अन्ये च कनीयांस आजगाम [illegible] निविन्दूतौ कर्म

देवस्तम्बाधि इयते गच्छति। देवैः प्रेरितः दूतः अस्मान्

आगतोऽयमागतवान् दूतस्य गमनकर्मणि" इति यत्तावद्दूत्येन

प्रदेशाद्भूतः सत् कथं कथं निश्चयोऽत्र अनिरूपर्थः। [illegible]

नयप्रकृत्यानि व्यवहारः [illegible]

अधिकः किम् प्रश्नः इति विचिकित्सा।

एवं सन्दिष्टस्य कथयितुः ततोऽग्निं निश्चित्य तं प्रति आयरेषेण
ब्रुवते। हे अग्ने भ्रातः भ्रातृवद् भागार्ह। भ्राता मयस्य बलात्
स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य बलात्
चमसपानस्य वृत्तः इति भ्रातरित्युक्तम्। हे वाहक। अग्ने
चमसं न निन्दिम। अधिकः समागतः इति मानम् कृतवन्तः।
न दूषयामः। "निन्दितुं न सक्नुमः" "छन्दसि वेति वक्तव्यम्"
इति द्विर्वचनाभावः। अदूष्यत्वे कारणमाह। यः चमसः —
महाकुलः महाकुलोत्पन्नः त्वष्ट्रा निर्मितः तस्मात् वदन्ति च
" त्वष्टा ... " इति (ऋ.सं. १।२०।६) अतः
कारणात् पुनः विकारे प्रकृतिशब्दाः तत्रभवतां यथा
वाचस्पतिना इत्थं व्यासेऽपि कारणे। विकारस्य चमसस्य
भूतिं प्राप्तिं उद्दिश्य ... महा ... विदेश ...
"वचिस्वपि" इति सम्प्रसारणाभावः आदि नियमात् ३२।
॥ द्वितीया ऋक् ॥ ५१॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन् तद्व आगमम्।
सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ॥

॥ पदपाठः ॥ वः। आ। अगमम्॥

एकम्। चमसम्। चतुरः। कृणोतन। तत्। वः। देवाः। अब्रुवन्। तत्।
सौधन्वनाः। यदि। एव। करिष्यथ। साकम्। देवैः। यज्ञियासः।
भविष्यथ॥ २॥

भास्यमानः प्रां प्रवृः अग्निः तान् प्रत्युवाच । हे सौम्य माः
सुधन्वनः पुत्राः यूयं एकं चमसं त्वष्टुः समन्यायिवं
पूर्वमेकमेव सन्तं चमसं चतुरः कृणोतन चतुः सङ्ख्या
कान् कुरुत । "चतुरः शसि" (पा.५.१.२२) इति
अन्योदात्तत्वम् । पूर्ववत्तान प्रत्युवाच । यथा उक्तं ऋग्वेदे —
"एकं अहं त्वष्टा द्वे करोति" इत्युपक्रमेण चमसं
चतुरस्करोति" (ऋ.सं.४.३३.५) इति वचनं निर्धारितम् ।
न केवलं अहमेव ब्रवीमि किन्तु वः सुधन्वनः पितामहः
चतुर्धा करणं इदं कर्म उत्तरत्र वक्ष्यमाणं अश्व इत्यादि
करणादिकं च कर्म देवाः इन्द्रादयः अपि वदन्ति देवत्व-
प्राप्त्युपायेन तत् साहसं कर्म वः यूयं एतत् कर्तुं
अर्हथ यदि अहं प्राप्तोऽस्मि तस्मात् देवत्वं तस्माद्यूयं
शक्नोति करिष्यथ एतत् कर्म सर्वं कर्तुं समर्थाः
शक्नुथ । तथा चेत् देवैः साकं यज्ञियाः भविष्यथ
इति हि रहितः सिद्धोऽर्थः ।

॥ तृतीया ऋक् ॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वो रथ उतेह कर्त्वः॥
धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमसि॥

॥ पदपाठः ॥ (उत। इह। कर्त्वः ॥३॥

अग्निम्। दूतम्। प्रति। यत्। अब्रवीतन। अश्वः। कर्त्वः। रथः।
धेनुः। कर्त्वा। युवशा। कर्त्वा। द्वा। तानि। भ्रातः। अनु। वः। ॥३॥
(कृत्वी। आ। इमसि॥

भाष्यम्- हे आगत देव अग्निः अङ्गनादिगुण विशिष्टः दूतः
दूतकर्म प्रयच्छन्तं प्रति यत् अब्रवीतन अब्रवीत
कर्त्तव्यो भवतः पूर्वोक्त अनुपूर्व क्रियमाणः अश्वः कर्त्तः
एकस्मात् अश्वान्त रं कर्तव्य इत्यर्थः। "अश्वा इव नवस्त,
[illegible] वक्ष्यमाणत्वात् कृ अर्थे "त्वे वैकेश"
इति प्रत्ययः। कर्त्वा अपि च रथः कर्तव्यः। धेनुः कर्त्वा
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] (ऋ० १।१६१।)
इति वक्ष्यमाणत्वात् तथा द्वावित्रौ [illegible] पुनः
युवानौ [illegible] [illegible] हे भ्रातः
[illegible] तेष्वेतानि कर्माणि कृत्वा अनु पश्चात्
कृत्वी कृत्वा कर्मपारम्परमासि [illegible]

॥ इगुण गतौ ॥ "इदन्तौ मातरिश्वा सह्वांस ऋभवोऽरिदं वाक्यम्॥

हे ऋभवः यूयं आगत मार्गे दूतं प्रति यदुक्तवन्तः

कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्तुं तेन वदथ अङ्गीकुरुथ। तानि

सर्वाणि सम्पाद्य हे भ्रातः अस्माकं कर्तव्यं करणीयं प्रकाशितं

भूय इति ऋभवः सह॥ ३॥

२

॥ मन्त्रः ४ ॥

चकृवांस ऋभवस्तदपृच्छत क्वेदभूद्यः स्य दूतो न आजगन्।

यदावाख्यच्चमसाञ्चतुरः कृतानादित्त्वष्टा ग्नास्वन्त-

र्न्यानजे॥ ४॥

॥ पदपाठः ॥

चकृऽवांसः। ऋभवः। तत्। अपृच्छत। क्व। इत्। अभूत्। यः।

स्यः। दूतः। नः। आ। अजगन्॥

यदा। अवऽअख्यत्। चमसान्। चतुरः। कृतान्। आत्।

इत्। त्वष्टा। ग्नासु। अन्तः। नि। आनजे॥ ४॥

२

॥ व्याख्या ॥ हे ऋभवः तत्कार्यं सम्यक् चकृवांसः कृतवन्तो यूयम्।

अपृच्छत प्रश्नं कुरुत॥ क्व से ते स्थिताः ब्राह्मणाः अत्र च

ऋभुरिति ऋभवश्च महर्षि एकस्य नाम, तथापि तस्य

प्राधान्यात् "छत्रिणो गच्छन्ति" इतिवत् सर्वेऽपि ऋभवः उच्यन्ते॥

किमिति स्यः स दूतः कोऽद भूत्-कुत्र गतः स इत्युक्तं
कः इत्याह यः यो दूतः नः अस्मान् आजगन् आगतवान्॥
एवंभूते सति स्वयं अयं त्वष्टा चतुरः कृतवान् चमसान्
आवारयत् आत्मि प्रश्यालिता स्थितेति हि। अस्य अस्ति वाक्ये-
ष्वावृत्ति भ्योऽग्नु "इति वाले रूप। देशः आदित अनन्तरमेव
त्वष्टा तस्य नाम तस्योत्पादकः एतन्नामको देवः ग्नासु
स्त्रीषु "ग्ना इति स्त्रीणाम्" (नि. ३।२१) इति निरुक्तात्॥
अन्तः मध्ये न्यकजे-न्यक्तोऽभूत्। स्त्रीयं आत्मानम्
अमन्यत इत्यर्थः। अजोलिति "तस्मात्तु दुद्वेहलः" इति
नुट्। छान्दसः अनुनासिकलोपः॥ ४॥

॥ अथ पञ्चमी ऋक्॥

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिन्दिषुः।
अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान् कन्या नामभिः
स्परत्॥५॥

॥ पदपाठः॥

हनाम। एनान्। इति। त्वष्टा। यत्। अब्रवीत्। चमसम्। ये।
देवऽपानम्। अनिन्दिषुः॥
अन्या। नामानि। कृण्वते। सुते। सचा। अन्यैः। एनान्। कन्या।
नामऽभिः। स्परत्॥५॥

भाष्यम् — एनान् वक्ष्य माणान् इह नाम् इति यत् यथा अनवधि लक्षणा

पूजार्थं बाहुवचनम्। एतच्च छन्दस्य प्रकृतपस मर्शिन अवेत

तेषां इन्द्र प्रसक्तिं दर्शयति। ये देवयानं देवैः पातसंचारं

ये ऋभवः आनिन्दिपुः किन्त अनुकुर्वीतः देव स्तोत्रे त्वष्ट्रचमसं

मनुष्याः ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन्। तान् इह भजेति

सदा अन्नवीत इत्यर्थः। तदा प्रभृति मनुष्याः एते आनि

सुते सोमे आत्मायस्तुते साते माया-सह परस्परं अन्यस्य नाना

अन्यानि होमद्रव्याणि आत्मवन्ति कुर्वन्ति कुर्वन्ति। पूर्वकाल

प्रत्यवाय उपहव काले "अध्वर्यु अह यं स्व, होत हयं इत्य"

इत्येवं अन्यैरेव आनामिः आह्वानं लष्टुं वषट्कारिष्या प्रत्या-

पयन्ति। अर्थः। पूर्वं अन्यानि कर्यं प्रसक्ता नीहत अहा।

तान् नयन् ऋभवा स्वोपां धायित्री भावा अनेः सर्वेनाकर्मि:

स्पुयत्र भोगयानि "स्वाहा" इति वदन् स्तोत्रं, होति आंडा मनःवषट्।

॥षष्ठी ऋक्॥

इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत।
ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन॥

॥ पदपाठः ॥

इन्द्रः। हरी इति। युयुजे। अश्विना। रथम्। बृहस्पतिः। विश्वऽरूपाम्।
ऋभुः। विभ्वा। वाजः। देवान्। अगच्छत। सुऽअपसः। यज्ञियम्। भागम्।

५६२

आर्यम्णः पूर्वं स्तुतानां क्रमेण विनियोग [illegible] इन्द्रो हरी युयुजे।
[illegible] नासत्या रथं [illegible] तथा अश्विना अश्विनौ।
रथे [illegible] तथा बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रस्य पालयिता [illegible]
देवः विश्वरूपं [illegible] गां [illegible] स्वीकृतवान् [illegible]
[illegible] विशेषो [illegible], तथापि पूर्वं धेनुः [illegible]
आनीता [illegible] पुरस्तात् च "ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम्"
(ऋ॰ सं॰ ४।३३।८) इति वक्ष्यमाणत्वात् विश्वरूपां [illegible] इति [illegible]
अध्यवसेयः। अत एव विश्वरूपामित्यस्य [illegible]
आगच्छत [illegible] इन्द्रादयः
[illegible] तस्मात् [illegible] यूयं
देवान् इन्द्रादीन् अगच्छत [illegible] हे [illegible] आदि-
[illegible] यूयं [illegible] मे [illegible]
देवं [illegible] सोम [illegible]
[illegible] इत्येवं [illegible]।

॥ सप्तमोऽर्च ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ता कृणोतन ।
सौधन्वना अश्वादश्वमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

॥ पदपाठः ॥

निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरन्ता । युवशा । ता । अकृणोतन ।
सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वम् । अतक्षत । युक्त्वा । रथम् । उप । देवान् ।
(अयातन ॥ ७ ॥)

भाष्यम् — हे सौधन्वनाः ऋभवः निश्चर्मणः [illegible] -
उत्कृत्तचर्मणः गां मृतवत्सां निः अरिणीत उत्पादितवन्तः इत्यर्थः ।
तेनैव चर्मणा संवीतां [illegible] अकुरुत इत्यर्थः ॥
यद्यपि पूर्वमेव अश्वादीनां [illegible] उक्तः, [illegible]
अत्यन्तावृद्धौ [illegible] केवलं [illegible],
अपि च या जरन्ता — [illegible] युवशा युवानौ अकृणोतन
अकुरुत । किं च अश्वादश्वं [illegible] अश्वेन [illegible] —
अतक्षत प्रयत्नेन [illegible] देवैः कृतवन्तः तस्मात्
यूयं रथं [illegible] युक्त्वा अश्वैः [illegible] देवान् [illegible] आदीन् उप
अयातन देवसमीपं प्राप्नुत ॥ ७ ॥

२

॥ अष्टमी ऋ कू ५

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेजनम् ५
सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सवने मादयाध्वै ॥ ८५

॥ पदपाठः ॥ मुञ्जनेजनम् ५

इदम्। उदकम्। पिबत। इति। अब्रवीतन। इदं। वा। घ। पिबत। –
सौधन्वनाः। यदि। तत्। नऽइव। हर्यथ। तृतीये। घ। सवने। मादयाध्वै ॥
॥ ८५

भाष्यम् – इदानीं ऋभवः देवैः सह [illegible] सम्लोध्य यूयं [illegible]
उक्तवन्तः स्थ इति अनुवाक्यते। हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः
यूयम् इदं उदकं सोमरूपं पिबत [illegible] इत्युक्तवन्तः।
[illegible] बहुवचनस्य तस्य [illegible] ऋभवः [illegible]
[illegible] एव [illegible] अथवा [illegible] इति
[illegible] वा। इदं मुञ्जनेजनम्। मुञ्जवन्नाम पर्वतः
[illegible] स्थानम् [illegible] मुञ्ज तृणेन शोधितं
[illegible] इदं सोमरसरूपं मुदकं पिबत, इति
अब्रवीतन। तत् [illegible] न सवनानि प्रायशः हे ऋभवः यूयम्
तत् उभय सवन [illegible] सोम [illegible] नेव हर्यथ नैव कामयध्वे,
[illegible] हर्यतिः कान्तिकर्मा [illegible] इति [illegible]
[illegible] तृतीये सवने तु [illegible]
मादयध्वै अस्य तृप्ताः भवत।

"ऋभवो दिवस्य सो मनस्य" इति ... वचनं ... [illegible]
... [illegible] ... अश्ववाचन ...
प्रातिसत्त्वेन इदं नावयसा हे सौधन्वना: सूर्यं देव त्वं प्राप्य
देव भाजनं प्रति ... [illegible] ... प्रापद्
... [illegible] ... नाके ... [illegible]
नेच्छथ इदं वः अनेजनं पुनः दृष्टिं ... [illegible]
... [illegible] ... यदि ... [illegible] ...
... [illegible] ... यावत् ... [illegible]

॥ नवमी ऋक् ॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।
वधर्यन्तीं बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदन्तश्चमसाँ अपिंशत ॥

॥ पदपाठः ॥ (अब्रवीत् ॥ "९"

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः ।
वधःऽयन्तीम् । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता । वदन्तः ।
(चमसान् । अपिंशत ॥ ९ ॥

... [illegible] ... चमसस्य चतुर्धाकरणकाले किमिति ... [illegible]
... [illegible] ... आपो भूयिष्ठाः इत्यब्रवीत् ।

आपो देवश्लोकं वक्ता। "अहं राव सरस्वती" (मनु० १।८)

इत्यादि शास्त्रात्। तथा अन्यः अग्निः भूमिष्ठः इत्यभिधीयते।

अग्निरेवाद्यं च दाहपाक प्रकाशादि व्यापारेण अग्निरेव

जगन्ति विहरन् भवति अग्निरेव भूमिष्ठ वक्ता। इत्येवं मन्यते॥ तथा

वर्षयित्री। वर्षति इति देवान्तः अपि वज्रनाम "वज्रः अर्कः"

(नि० २।२०।७०) इति निरुक्तानुसारं [illegible] विद्युच्छक्ति वृष्ट्यायुधका

येति वर्षयित्री मेघ पर्जन्या सूच्यते। यद्यपीयं स्ववैयार्थ्ये वज्रं

स्वयमेव नापेक्षते तथापि वृत्रस्य इन्द्रवज्रेण हन्यमानत्वात्

तडिच्छक्ती सूपपद्यते॥ यद्वा। बहुश्यः तेजा मध्यस्थानीय [illegible]

[illegible] इत्यादौ भूमिष्ठा। अन्तरिक्षे देवेषु [illegible] वाग्देव्या

बहुश्यः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। उदकस्याधि [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रूपाणि यथा [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] अपि शाता [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] "[illegible] अवयवे" "[illegible]"

इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] (नि० ११।२४) इत्यु[illegible] वरनाम इन्द्र

॥ दशमी ऋक् ॥

श्रोणामेक उदकं गामवाजति
मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतम्।
आ निम्रुचः शकृदेको अपाभरत्
किं स्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः॥

॥ पदपाठः ॥

श्रोणाम् । एकः । उदकम् । गाम् । अव । अजति ।
मांसम् । एकः । पिंशति । सूनया । आऽभृतम् ।
आ । निऽम्रुचः । शकृत् । एकः । अप । अभरत् ।
किम् । स्वित् । पुत्रेभ्यः । पितरौ । उप । आवतुः ॥

[illegible] । अत्र ऋभवः ऋत्विग्रूपेण स्थिताः । [illegible] निर्दि-
श्यन्ते सह । श्रोणाम् । [illegible] सति पदस्य
[illegible] उदकं [illegible] एकः [illegible]
[illegible] अवाजति [illegible]
[illegible] मांसं सूनया [illegible] आभृतम्
[illegible] पिंशति [illegible]
[illegible] मांसं पिंशति [illegible]
[illegible] निम्रुचः [illegible]
[illegible] शकृत् [illegible]
अपाभरत् । अपाहरत् [illegible] ॥

पूर्वं त्वष्ट्रा निर्मितरूपेण निर्मितो चमसः पुत्रेभ्यः पुरस्तात् [illegible] पुत्रस्थानी
येभ्यः ऋभुभ्यः सर्वे [illegible] पितरौ यज्ञस्य पालयितारौ
[illegible] किं [illegible] कर्तुं । किन्तु स्वकुप्रभुताः ॥ अवतोः [illegible]
छान्दसो लिट् ॥ सर्वे [illegible] तस्मै [illegible]
[illegible] अस्य [illegible] । [illegible]
[illegible] प्रसन्न [illegible] पुनः [illegible]
[illegible] अस्य [illegible]
[illegible] किं [illegible]
॥ तस्मात् [illegible] पुत्रेभ्यः [illegible] उपायाः
उपलब्धवान् [illegible])

॥ एकादशी ऋक् ॥

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं
निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ॥
अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे
तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥ ११ ॥

पदपाठः उद्वत्सु । अस्मै । अकृणोतन । तृणम् ।
निवत्ऽसु । अपः । सुऽअपस्यया । नरः ।
अगोह्यस्य । यत् । असस्तन । गृहे ।
तत् । अद्य । इदम् । ऋभवः । न । अनु । गच्छथ ॥

भाष्यम् — पुराणप्रसिद्धान् सुधान्नं [illegible] कर्मणा देवत्वं

प्राप्ताः [illegible] सुरभिरश्मि [illegible]

[illegible] इत्यादि [illegible] तथा [illegible]

प्रसिद्धा [illegible] लक्षणं [illegible]

"विश्वरश्मी" इत्येतावुक्तः "आदित्यरश्मयोऽ[illegible]

(नि० ११।१६) इत्युक्त्वा [illegible]

हे [illegible] अतोऽत्र [illegible]

[illegible]

प्रसिद्धा [illegible] आदित्याद् [illegible]

रश्मीनां [illegible] काले भूमि गतं [illegible]

इति प्रसिद्धम्। "आदित्याज्जायते वृष्टिः (मनु० ३।७६) इति

शास्त्रात् तथा विधाः [illegible]

यूयं [illegible] व्रीहियवादिरूपं

अस्मै प्राणिजाताय [illegible] कृतवन्तः स्थ।।

"उपसर्ग [illegible]" इति [illegible]

अस्मै एव [illegible]

[illegible]

मिति यथा [illegible]

[illegible] —

आरम्भात् प्रभृति वर्षः स्था । यन्नो निआभ्यां स्तिषुता । वसूरस्रजे ॥
अस्याः सृष्टेः पूर्ववत् तस्य तत्त्ववेदना । अदादित्वात् शपो लुक् ।
तावत्तवन्तं कालं अद्य अहनि इदं इदानीं नानुगच्छथ । अनुसृत्य
नगृह्यथ । भवनमं कालं सन्त्रौ सूर्ये सेनगृहा वर्तिवर्ततावन्तमेव कालं
अहन्यपि नानुगच्छथेत्यर्थः । ता यद्वा ॥ अगोह्यस्यावस्यस्तस्य गृहे
अन्तरिक्षे यत् यावन्तं कालं आरम्भात् प्रभृति अद ता स्वाभक्रत्य
तत् तावन्तं कालं अद्य इदानीं वर्षास्वयो इदं सर्वस्यानि सर्वाणि वृष्टि
प्रवाहरूपं कर्म नानुगच्छथ अनुसृत्य न प्राप्नुथ । सर्वं तं कालं
विरम्य तावन्तमेव कालं प्रवर्तयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशीमृचम् ॥

सम्मील्य यद् भुवना पर्यसर्पत
क्व स्वित् तात्या पितरा व आसतुः ।
अशपत यः करस्नं व आददे
यः प्राब्रवीत् प्रो तस्मा अब्रवीतन ॥ १२ ॥

॥ पदपाठः ॥

सम्ऽमील्य । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत ।
क्व । स्वित् । तात्या । पितरा । वः । आसतुः ॥
अशपत । यः । करस्नम् । वः । आऽददे ।
यः । प्र । अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै । अब्रवीतन ॥ १२ ॥

व्याख्या — हे कृपावर ! ईश्वरस्य सूर्यस्य सदा [illegible] गोपालकने
संमीलय समर्पितानां कुब्जानां पापानां परमेश्वरस्य [illegible]
पूर्ण समर्पित भक्तिः सर्वेषां कुरुष्व वर्धयेत्यर्थः ॥ तासां
वार्ता वासमध्ये कृष्ण कृष्ण। यद्वा। राधया [illegible]
[illegible] अथवा पितृवियोजना
वासात् कालीनौ पितरौ जगतः पालकौ सूर्यचन्द्रमसौ कदाचित्
आत्मनः कुत्र रक्षतु शिवकेतः ॥ अत्यो [illegible]
[illegible] यद्वा। अत्र तेन सर्वस्य [illegible] अहोरात्र-
विभागेन प्रवर्तयस्वेत्यर्थः। किञ्च हे [illegible]
यः कोऽपि वृष्टि प्रतिबन्धकारी राक्षसादिः करस्थ [illegible]
[illegible] बाहुबलेन [illegible]
अत्र तु अकारान्तः। युक्तं दीर्घं [illegible]
प्रतिरोधं करोति [illegible] अत्र [illegible]
प्रकर्षेण [illegible] प्रतिप्रोत अत्र जीवन प्रकर्षेण
[illegible] कुरुष्व। यद्वा [illegible] तं प्रकर्षेण
स्तुतेत्यर्थः। [illegible]

[illegible]

६७

॥ त्रयोदशिका ॥

सुषुप्वांस ऋभवस्तदपृच्छता-
गोह्य क इदं नो अबूबुधत् ।
श्वानं बस्तो बोधयितारमब्रवीत्
संवत्सर इदमद्या व्यख्यत ॥१३॥

॥ पदपाठः ॥

सुसुप्वांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत ।
अगोह्य । कः । इदम् । नः । अबूबुधत् ॥
श्वानम् । बस्तः । बोधयितारम् । अब्रवीत् ।
संवत्सरे । इदम् । अद्य । वि । अख्यत ॥१३॥

भाष्यम् - हे ऋभवः रश्म्यात्मकाः यूयं सुषुप्वांसः आदित्य-
मण्डले स्वपन्तः वर्षणाभावे स्वपेन् [illegible] सुप्ताः आदित्यं
तत् वाक्यम् अपृच्छत प्रश्नं कृतवन्तः । किं तत् इति तदेव उच्यते ॥
हे अगोह्य केनचिदपि गोपनीय आदित्य स्वामिन् नः
अस्मदीयम् इदं कर्म वर्षणरूपं कः अबूबुधत् बोधयति
प्रेरयति साहाय्यं करोति ॥ बुधेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥
बस्तः सर्वस्य वासयिता आदित्यः [illegible]
[illegible] बोधयितारं प्रेरयितारं श्वानम्
अब्रवीत् अन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुं [illegible] प्रेरयतीति युष्मान् ।

अथ वायुसञ्चारस्थेन वर्षितेऽयूयम् संवत्सरे पूर्णे अथ
इदानीम् इदं जगत् अत्यन्त विविधं प्रकाशितवन्तः ।
पूर्वं सूर्याचन्द्रमसौ यथा नद्यः स्थेते तथा वर्षिता इदानीम्
वर्षाकाले अतीते किमर्थं जगत् अङ्कुरैः स्थिताः ख्याते:
लुङि "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इति अङ् ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशी ऋक् ॥

दिवा यान्ति मरुतो भूम्याग्नि-
रयं वातो अन्तरिक्षेण याति ।
अद्भिर्याति वरुणः समुद्रै-
र्युष्मां इच्छन्तः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

॥ पदपाठः ॥

दिवा । यान्ति । मरुतः । भूम्या । अग्निः ।
अयम् । वातः । अन्तरिक्षेण । याति ।
अत्ऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः ।
युष्मान् । इच्छन्तः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे शवसः नपातः वृष्टिकार्यस्य जले स्थानपातः अस्मात् कथितवारः
..... युष्मान् इच्छन्तः वृष्ट्यनुकूलानि विकीर्णयाः
युष्मान् इच्छन्तः मरुतः देवाः अन्तरिक्षे दिवि कुर्वते

८९ ७

परतः वृक्षस्य नु कूलाः देवाः दिवः द्युलोकात् यान्ति आगच्छन्ति
“ सम् वेव कात्या ” इति तृतीयस्य विभक्तेः स्थाने रुवा । पृथिव्याः नः
सकाशात् अग्निः आगच्छति (याति) । अयं लोकः सर्वत्र संचारी
वायुः अन्तरिक्षेण याति अन्तरिक्षात् आयाति ॥ वृष्टस्य वरुणः
आवरकोऽन्तरिक्षगो देवः समुद्रैः समुन्दनस्वभावैः आन्दैः
आगच्छति आयाति । यद्वा । पूर्वं वृष्टिसंग्रहाय आगताः ॥ ते
देवाः कृतकार्याः सन्तः पुनर्युष्मान् कामयमानाः स्वस्वदेशं प्रति
यान्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

॥ इति चतुर्थं आर्भवं सूक्तं समाप्तम् ॥

(५८) अथ पञ्चमं आर्भवं सूक्तम् ॥ (सप्तर्चम्)

॥ विश्वामित्रस्य गाथिपुत्रस्य आर्षम् ॥ ऋग्वेदे ३.६०.१-७

“इहेह वः सप्त आर्भवम् तृचोऽन्त्य ऐन्द्रश्च ।”

विश्वामित्र ऋषिः । जगती छन्दः । ऋभवो देवताः । अन्त्यस्य तृचस्य इन्द्रो देवता

इहेह वो मनसा बन्धुता नर
उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा
याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्पसः
सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ॥ १ ॥

अवतरणिका —

काव्यम् — "इहेह व" इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम् वैश्वामित्रो जागतम्
ऋभु देवताकम्। अन्त्यस्तृचः इन्द्र देवताकः। तथा चानुक्रान्तम्
"इहेह वः सप्तार्भवं जागतं तृचोऽन्त्य ऐन्द्रश्च" इति। प्रवर्ग्य विनि-
योगो लैङ्गिकः। आभिप्लविकेषु पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः
प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्धानीयः।
सूत्रितं च "इहेह व इति पञ्च" (आश्व श्रौ ७.५) इति

इहेह वो मनसा बन्धुता नर ॥ १ ॥

॥ पदपाठः ॥

मनसा।
इह। इह। वः। बन्धुता। नरः। उशिजः। जग्मुः। अभि। तानि। वेदसा।
याभिः। मायाभिः। प्रतिजूतिऽवर्पसः।
सौधन्वनाः। यज्ञियम्। भागम्। आनश। १४

भाष्यम् — हे ऋभवः वः युष्माकं बन्धुता। बध्नन्ति फलेन संयोज-
यन्तीति बन्धवः कर्माणि। तेषां समूहः बन्धुता। इहेह इति सर्वत्र
मनसा सर्वैर्दृश्यते। नरः हे मनुष्याः ऋभवः उशिजः
कामयमानाः अङ्गिरसः ... कर्म-
विषयज्ञानेन तानि ... कर्माणि अभि जग्मुः प्राप्नुवन्ति

॥ ५८ ॥

२ १

तानि कानि। मायाभिः प्रज्ञाभिः सर्वैस्तैः [illegible] मायाः। कर्माणि।
याभिः मायाभिः यैः कर्मभिः अभिजुह्वति वर्चसः अग्निप्रकाशमानत-
शील तेजोयुक्ताः। सोऽयं [illegible] सूर्यस्य नामानि अङ्गिरसः पुत्राः।
काश्चिद् ऋभिः। तस्य पुत्राः सौधन्वनाः। ते च त्रयः ऋभुः विभ्वा वाजः। इति
तन्नामकाः पूर्वं यज्ञियं यज्ञार्हं भागम्। सोमपानादि लक्षणम्।
आनशुः प्राप्ताः स्थ। तथा च मन्त्रवर्णः "ऋभुर्विभ्वा वाजो
देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन" (ऋ. १।१६१।६) इति
अयमर्थो ब्राह्मणेऽपि "ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथ-
मभ्यजयन्" (ऐ. ब्रा. [illegible]) इति [illegible] पूर्वकं
स्पष्टमभिहितः। यद्वा। नरः कर्मणां नेतारः ऋभवः उशिजः
कामयमानाः [illegible] हविर्लक्षणेन धनेन युक्ताः [illegible] बहुकं
तानि [illegible] कर्माणि [illegible] तेषां संबन्धेन
[illegible] आनशुः अभिगच्छन्ति। [illegible] ये
[illegible] कर्मभिः यज्ञार्हं [illegible]
अभिगच्छन्ति। [illegible] इहेह।
"नित्यवीप्सयोः" [illegible] अनुदात्तं [illegible] पूर्वपदस्य च
[illegible] "इह इहेह" [illegible]
[illegible] इति
[illegible]

॥ अथ द्वितीयमन्त्रः ॥

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत
यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।
येन हरी मनसा निरतक्षत
तेन देवत्वमृभवः समानश ॥२॥

॥ पदपाठः ॥

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिंशत ।
यया । धिया । गाम् । अरिणीत । चर्मणः ।
येन । हरी इति । मनसा । निः । अतक्षत ।
तेन । देवत्वम् । ऋभवः । सम् । आनश ॥२॥

भाष्यम् - हे ऋभवः, याभिः शचीभिः [illegible] चमसान्
अपिंशत [illegible] यया धिया प्रज्ञया गां [illegible]
अरिणीत चर्मणः [illegible]
येन मनसा [illegible] हरी [illegible] इन्द्रस्य अश्वौ
निरतक्षत [illegible] मन्त्रवर्णः [illegible]
[illegible] हरी (ऋ० [illegible] २०।२) इति [illegible]
तेन सर्वेषां [illegible] देवत्वं [illegible]
[illegible]
[illegible]

"विष्टवत।" "तक्षू त्वक्ष तनूकरणे"। लङि रूपम् पूर्ववत्।
अभ्यासे "तिङ्ङतिङः" इति गत्वे निघातः। अनुदात्तः।
आनश॥ अश्नोते लिटि रूपम्। परिनिष्ठितम्। रूपम्

॥ अथ तृतीया ऋक् ॥

इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्
मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे।
सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे
विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया। ३॥

पदपाठः-

इन्द्रस्य। सख्यम्। ऋभवः। सम्। आनशुः।
मनोः। नपातः। अपसः। दधन्विरे॥
सौधन्वनासः। अमृतऽत्वम्। आ। ईरिरे।
विष्ट्वी। शमीभिः। सुऽकृतः। सुऽकृत्यया। ३॥

भाष्यम्- मनोर्नपातः मनुष्यस्याङ्गिरसः पुत्राः ऋभवः यागादि
नानाकर्माणि कृतवन्तः इन्द्रस्य सख्यं समानशुः
सख्यं प्राप्नुवन्। तस्येन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्ते ऋभवः दधन्विरे
पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्याः अपि इदानीमिन्द्रस्य सख्येन-

प्राप्तवन्त इत्यत्रापि तथा च मन्त्रः "अधारयन्त वह्नयः-"
(ऋ॰सं॰ १।२०।८) इति । सौधन्वनाख्यः सुधन्वनामकस्य ऋभोः
पुत्राः ऋभवः सुकृत्या शोभनकर्मणा मर्त्याः सन्तः प्रभुवैदर्शनाभिः
देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धनिवारणहेतुभिः कर्मभिः सुकृत्यया
शोभनेन कर्मणा च विभूः आप्य अमृतत्वमिति देवत्वं प्रापुः।
तथा च मन्त्रान्तरमप्यनुसंधेयम् "मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः"
(ऋ॰सं॰ १।११०।४) इति । नपातः "नभ्राण्नपान्" इत्यादिना
नञः प्रकृतिभावः । निरुक्तेऽप्यध्यायि अव्ययेन
आत्मनेपदस्य लिङि रूपम् । "इह रिरेषि हरिवः गन्तौ" मन्त्रणात्
आत्मनेभवति । निपातः । सुकृत्यया करोतेर्भावे "कृञः श च"
इति क्यप् । प्रत्ययस्य आद्येन अन्त्यो दत्त समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः
॥ ३४ ॥

अत्र चतुर्थी ऋक्प्रमाणम्

इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचाँ
अथो वशानां भवथा सह श्रिया ॥
न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः
सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥"

॥ पदपाठः ॥

इन्द्रेण । याथ । सऽरथम् । सुते । सचा ।
अथो इति । वशानाम् । भवथ । सह । श्रिया ॥
न । वः । प्रतिऽमै । सुऽकृतानि । वाघतः
सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

भाष्यम्- हे ऋभवः यूयं इन्द्रेण सखा सह सरथं समानं एकं
रथं आरुह्य सुते अभिषुते सोमवति यज्ञे याथ गच्छथ।
अथो अनन्तरं इन्द्रेण सह एक रथारूढा यूयं वशानाम्।
उशन्ति कामयन्ते यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं फलं प्राप्तुमिति
वशाः मनुष्याः। तेषां श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया सह भवथ।
हे सौधन्वनाः - सुधन्वनः पुत्राः वाघतः अमृतत्वादिलक्षण
फलस्य वोढारो मेधाविनो वा इति यास्कः। तादृशाः हे
ऋभवः वः युष्माकं सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि
कर्माणि न प्रतिमै प्रतिमातुं इयत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि
शक्यन्ते। वशानाम्। "वश कान्तौ" [illegible]
[illegible]
[illegible] अन्तोदात्त [illegible]
"वशा [illegible]" ([illegible]) इति।
वः युष्माकं [illegible]

ॐ

मतिभिः । मतिऽइन्द्राणाम् । विप्रा । मतिभिः प्रति ... तस्य
चतुर्थ्येक वचने अयतोऽल्पः ... आवश्यकत्वात् ... धार्यते

अवतरणिका ॥ अग्निष्टोमिके प्रउगमोऽइति वैश्वदेव शस्त्रे "इन्द्र ऋभुभिः
इत्याद्य त्र्यृचः । प्रतिपदं" सूत्रितोऽनुवाकः ...
इन्द्र ऋभुभि वाजवद्भिरिति तृचौ (आश्व. श्रौ. ७.७.) इति
आर्भवे तृतीय सवने होतुः प्रस्थितयाज्या । तथा च
"इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं मिन्द्रावरुणा सुतपाविमौ सुतम्"
(आश्व. श्रौ. ५.५) इति ॥

मन्त्रपाठः

इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं
सुते सोम मा वृषस्वा गभस्त्योः ।
धियेषितो मघवन् दाशुषो गृहे
सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥५॥

पदपाठः

इन्द्र । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । सम्ऽउक्षितम् ।
सुतम् । सोमम् । आ । वृषस्व । गभस्त्योः ॥
धिया । इषितः । मघऽवन् । दाशुषः । गृहे ।
सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृऽभिः ॥५॥

अन्वयः - हे इन्द्र वाजिनीभिः वाजयुक्तैः ऋभुभिः सहितः त्वं
मघवन् स्तोतुः विजयार्थं कुर्वाणः इह यज्ञे सवितं यज्ञं हि
जरितुः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं अभ्याहि आगच्छ प्रभुः किं विशिष्टः।

अन्वयः - हे इन्द्र वाजवद्भिः वाजेन अन्नेन ऋभूणां भ्राता यद्वा।
वाजाख्य ऋभुणा अनुवर्त्तमानैः सहितैः ऋभुभिः सहितः ऋभुक्षितः
सम्यक् अद्भिः सिक्तम् ग्रावभिः सुतम् सोमं मत्स्व सोमः।
"तिस्र [illegible] पदस्थानि आगच्छ [illegible]
[illegible] तेषां [illegible] अन्वयं [illegible] अश्वाभ्यां
बाहुभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्यर्थः। हे मघवन् इन्द्र प्रियस्तोत्र-
स्येण [illegible] प्रेरितस्त्वं [illegible] हरिभ्याम् [illegible]
गृहे [illegible] कृतैः नृभिः मनुष्यैः ऋभुभिः सह
[illegible] मत्स्व सोमपानेन हृष्टो भव॥ ऋभुक्षितम्। "उक्थम्"।
[illegible] गतिरनन्तरः [illegible] गते: [illegible]
[illegible] इत्यस्मात् "[illegible]" इति सूत्रेण
[illegible] पूर्वोक्तस्वरोऽदेवं
[illegible] मत्स्व। मदिस्तुति [illegible] "बहुलं छन्दसि" इति
विकरणस्य लुक्। निघातः [illegible]

॥ ऋचा नं ५ ॥

इन्द्र ऋभुमान् वाजवान् मत्स्वेह नो
ऽस्मिन् सवने शच्या पुरुष्टुत ।
इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे
व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥५॥

॥ पदपाठः ॥

इन्द्र । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः ।
अस्मिन् । सवने । शच्या । पुरुऽस्तुत ॥
इमानि । तुभ्यम् । स्वसराणि । येमिरे ।
व्रता । देवानाम् । मनुषः । च । धर्मऽभिः ॥५॥

अन्वयः — पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे इन्द्र ऋभुमान् ऋभुभिः ~~तद्वान्~~ वाजवान् वाजेन ~~[illegible]~~ ऋभोर्भ्रात्रा युक्तः शच्या इन्द्राण्या कर्मणा वा सहितः त्वम् नः अस्माकम् इह कर्मणि अस्मिन् तृतीयसवने मत्स्व हृष्टो भव। हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं इमानि स्वसराणि अहानि येमिरे त्वत्सोमपानार्थं त्रिषु सवनेषु नियतान्यभवन्। किंच देवानाम् मनुष्यस्य च व्रतानि कर्माणि च मनुषः मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः त्वदर्थं नियतान्यभवन् ॥५॥

॥सप्तमी ऋक्॥

इन्द्र ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह
स्तोमं जरितुरुप याहि यज्ञियम्।
शतं केतेभिरिषिरेभिरायवे
सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥७॥

॥ पदपाठः ॥

इन्द्र। ऋभुऽभिः। वाजिऽभिः। वाजयन्। इह।
स्तोमम्। जरितुः। उप। याहि। यज्ञियम्॥
शतम्। केतेभिः। इषिरेभिः। आयवे।
सहस्रऽनीथः। अध्वरस्य। होमनि ॥७॥

भाष्यम् — हे इन्द्र वाजिभिर्वाजयुक्तैः ऋभुभिः सहितः त्वम् वाजयन् स्तोतृः वाजमन्नं कुर्वाणः इह यज्ञे यज्ञियं यज्ञार्हं जरितुः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं उपयाहि। आगच्छ। पुनः किंविशिष्टः। केतेभिः। केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्रज्ञाः मरुतः तैः शतैः शतसङ्ख्याकैः इषिरेभिः इषिरैर्गमनकुशलैः अश्वैः सहितः आयवे मनुष्याय यजमानाय सहस्रनीथः बहुप्रकारनयनोपेतः अध्वरस्य न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य होमनि होमे आगच्छेति शेषः॥

नाजयन्त। नाजंकरोतीति शिल्यु। "पणाविश्चवत्"

इति इति इश्च। न दृश्यवान "तुरिष्ठे मेघः सु" इति पलोप॰

केते नि: ।। किरत् स्थाने व्यध्यम्। स्थि वा दध्यु द्दातः ५७४

इति पञ्चमं आर्जवं समाप्तम्

समाप्तम्